

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAHSUS TA'LIM
VAZIRLIGI**

BERDAQ NOMIDAGI QORAQOLPOQ DAVLAT UNIVERSITETI

O'ZBEK FILOLOGIYASI KAFEDRASI

Filologiya fakulteti 5220100 – Filologiya (o'zbek filologiyasi) bakalavr
yo'nalishi bitiruvchisi

YADGOROVA MEHRIBONNING

**ROMANLARDA QATAG'ON MAVZUSINING YORITILISHI
(Shukrulloning “Tirik ruhlar”, Shuhratning “Oltin zanglamas”, O'.
Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” romanlari misolida)**

MAVZUIDAGI

BITIRUV - MALAKAVIY ISHI

Ilmiy rahbar : *f.f.n., dots. I.Qurbonboyev*

Nukus- 2014 y.

O'zbek filologiyasi kafedrasi 2014 yil ____ maydagi majlisining ____
-raqamli bayonnomasi bilan ochiq himoyaga tavsiya qilinadi

Kafedra mudiri:

f.f.n., dots. Bobojonov

Ilmiy rahbar:

f.f.n., dots. Qurbonboyev

Yadgorova Mehribonning «Romanlarda qatag'on mavzusining yoritilishi (Shukrulloning "Tirik ruhlar", Shuhratining "Oltin zanglamas", O'. Hoshimovning "Tushda kechgan umrlar" romanlari misolida)» mavzuidagi bitiruv-malakaviy ishiga Davlat atestatsiyasi komissiyasi qarori bilan « ____ » (____) bahosi qo'yilsin.

DAK kotibi:

Qilichev N.

____ iyun 2014 yil

ROMANLARDA QATAG'ON MAVZUSINING YORITILISHI
(Shukrulloning “Tirik ruhlar”, Shuhratning “Oltin zanglamas”, O’.
Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” romanlari misolida)

Reja:

KIRISH

I-BOB. HAYOT HAQIQATINI IFODALASHDA ADABIY TALQIN O'RNI

- 1.1. Davr ruhiyati, inson manfaati va estetik idealaro ziddiyatlar
- 1.2. Tarixiy qamrov hosil qilishda tahlil hamda axloqiy pozitsiya zichligi

II-BOB. POETIK TABDILDA TIPOLOGIK MUSHTARAKLIK VA IJODIY INDIVIDUALLIK UYG'UNLIGI

- 2.1. Muhit va shaxs qiyofasini ochishda tafsilot hamda tasavvur aloqadorligi
- 2.2. Xronologik aniqlik matn yaxlitligini ta'minlash omili sifatida

XULOSA

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR KO'RSATKICHI

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi: Mustaqillik o'zbek xalqiga o'zligini anglash va anglatish, tarixi, madaniyati, xalqona urf-odatlarini tiklash, milliy o'ziga xos xususiyatlarini namoyon etish uchun beqiyos imkoniyatlar, shart-sharoitlar yaratdi. O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov ta'kidlaganidek, "...jamiyatning ma'naviy asoslarini yanada rivojlantirishda oilaning ahamiyatini yuksaltirish, har bir oilaning moddiy farovonligini oshirish muammolarini hal etishda davlat va jamiyat tomonidan e'tibor va g'amxo'rlik kuchaytirilishi zarurligiga alohida e'tibor qaratildi¹. Shu ma'noda, adabiyot har bir davrning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy muammolarini ko'tarib chiqishi va ularga javob izlashiga ko'ra tarbiyaviy ahamiyatga ega. Uning ijtimoiy-ma'rifiy xususiyati, ayniqsa, tahlil va talqin vositasida baholash mezonlariga aniqlik kiritishda yaqqol ko'rinadi. Tabiiyki, bu jarayonda jamiyat hayotini sog'lomlashtirish va dunyoqarashni to'g'ri yo'lga solish yetakchi mavqega erishadi.

Qiyosiy adabiyotshunoslik avvalo yozuvchi adabiy mahoratini tizim shaklida ochib berishga zamin hozirlaydi. Shuningdek, milliy adabiyotdagi yoki jahon adabiyotidagi mavqeyini belgilash, yozuvchining o'ziga xos istedodini, mahoratini va yashirin qirralari-ni bilib olish uchun boshqa bir ijodkorning o'xshash asari bilan qiyoslab o'rganish ham muhim sanaladi. Qiyoslash orqali adabiyotning asl maqsadi ochiladi. XX asr jahon va yurtimiz tarixi saxifalariga misli ko'rilmagan taraqqiyotlar, yutuqlar, kashfiyotlar, shuning bilan birgalikda, ommaviy qirg'inbarotlar, ochar-chiliklar, yangi turdagi vabo kabi ofatlar bilan muhrlandi. Shunday balolardan biri "qatag'on" balosidir. Albatta, bu jarayon tarixchilar tomonidan tadqiq qilinganidek, badiiy adabiyotda ham shu mavzudagi asarlar paydo bo'la boshladi. Biz ilmiy ishimizda romanlarda qatag'on voqealarining yoritilish jarayoni hadida so'z yuritamiz. Bunda biz Shuhratning "Oltin zanglamas", Shukrulloning "Tirik ruhlar", O'tkir Hoshimovning "Tushda kechgan umrlar" romanlari tipologiyasini qiyosiy tadqiqot uchun asos qilib oldik.

1 Karimov I.A. 2012 yil vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'taradigan yil bo'ladi. «Xalq so'zi» gazetasi. 20 yanvar.

Adabiyotshunos O.Sharafiddinov ta'kidlaganidek: "Bugungi adabiyot, badiiy tafakkurimizda erishishimiz kerak bo'lgan eng muhim jihat – voqelikka dunyoga munosabatda yangi aspektlarga chiqish, dunyoni yangicha, chuqurroq, yuksakroq idrok qilishga o'tish. Binobarin, dunyoning, jamiyatning, insonning mohoyatini kengroq ochishga harakat qilishimiz kerak"¹.

Darhaqiqat, badiiy adabiyotdagi estetik o'zgarishlar jamiyatni, ma'lum bir davrni murakkab qirralarini yangicha tamoyillar asosida talqin qilar ekan, shaxs konsepsiyasiga jiddiy e'tibor qarata boshladi. Estetik tamoyillarning o'zgarishi, inson xarakteridagi ziddiyatlarni, ijtimoiy muhit o'rtasidagi vujudga kelayotgan qarama-qarshiliklarni o'sha davr nuqtaiy nazaridan talqin etish uch romannavis ijodida ham o'ziga xos ifodasini topgan. Ana shu nuqtaiy nazardan roman haqidagi fikrlarni umumlashtirish mazuning dolzarbligini belgilaydi. O'zbek romanlarida qatag'on mavzui qiyosiy-tipologik aspektda o'rganilmagan. Analogik talqin masala mohiyatini to'laqonli tasavvur qilishga yordam beradi. Mana shu jihat tadqiq etilayotgan mavzuning dolzarbligi hamda nazariy qiymatini amalda ko'rsatadi.

Ishning o'rganilish darajasi. O'tkir Hoshimovning "Tushda kechgan umrlar" romani bo'yicha U. Normatov, D. Quronov, A. Samad, M. Sharofiddinova, Sh. Ismatova, S. Ahmad, M.Imomqulova, U. To'rayev, Q. Norqobilov kabi olim va munaqqidlar tamonidan ko'plab maqolalar va ilmiy ishlar e'lon qilindi. Shuhratning "Oltin zanglamas" romani bo'yicha esa, N. Karimov, S.O'rinboyeva, I. G'afurov, Sh. Rizayev, N. Soatova, Q. Qahramonov, T. Hayit kabi olim va munaqqidlar ko'plab maqolalar e'lon qilishgan. Shukrulloning "Tirik ruhlar" romani haqida esa, Sherzod Komil Xalilning maqolasi e'lon qilingan¹. Biroq uchala roman mantig'i tipologiyasi hali maxsus ob'ekt sifatida yoritilmagan.

¹ O.Sharafiddinov. Ijodni anglash baxti. –Toshkent, "Sharq" nashriyoti, 2004- yil. 247-bet.

¹ Sulton. I. Adabiyot nazariyasi – T.: O'qituvchi, 1986. – B. 408; Nazarov. B. Bu sehrli dunyo. – T.: Adabiyot va san'at, 1980. – B. 176; SHarofiddinov O. Hayot bilan hamnafas. – T.: Yosh gvardiya, 1983. – B. 216; Mirvaliyev S. O'zbek romani. –T.: Fan, 1969., Mirvaliyev S. Roman va zamon. –T.: Fan, 1983, Qo'shjonov M. O'zbek romanchiligining rivojlanish bosqichlari va janr xususiyatlari // Adabiy turlar va janrlar. Uch jildlik. Birinchi jild. – T.: Fan, 1991. –B. 299-382, Karimov N. Oybek. –T.: Yosh gvardiya, 1985, Normatov U. Nasrimiz tamoyillari. –T.: Adabiyot va san'at, 1978, Normatov U. Umidsaxsh tamoyillar. –T.: Ma'naviyat, 2000, Umurov H. Badiiy ijod asoslari. –T.: «O'zbekiston» 2001, Sarimsoqov B. Badiiylilik asoslari va mezonlari. –T.: 2004, Solijonov Y. Nutq va uslub. –T.: Cho'lpon, 2002, Boltaboyev H. Nizom va uslub. –T.: «Fan», 1992, Jo'rayev T. Ong oqimi va tasviriylilik. – T.: «Fan», 1994.

Ishning yangiligi. O'.Hoshimov , Shuhrat va Shukrullo ijodi bo'yicha juda ko'plab ilmiy ishlar, tadqiqotlar olib borilgan. Ayniqsa , O'. Hoshimov ijodi , xususan, "Tushda kechgan umrlar" romani haqida qilingan ishlar nihoyatda salmoqli. Har uchala asar ham biz tadqiq qilayotganimiz qatag'on voqeligi yoritilishi yuzasidan tadqiqotga tortilgan. Lekin aynan shu asarlar bir-biriga qiyosan tadqiq qilinmagan. Bu borada taqdim etilayotgan tadqiqot yangilik bo'lib, maxsus ob'ekt sifatida ilk bora mustaqillik davrida shakllangan qarashlar asosida yoritiladi.

Ishning maqsad va vazifalari. Ilmiy ishdan ko'zlangan maqsad tarixiy haqiqatning badiiy talqini mohiyatini uchta roman misolida qiyosiy- tipologik va qiyosiy-tarixiy jihatdan tahlil etish va o'ziga xosligini ochib berishdan iborat.

Bitiruv malakaviy ishda ko'zlangan maqsadidan kelib chiqqan holda quyidagi **vazifalarni** yoritish ko'zda tutiladi:

- tarixiy haqiqatni badiiy talqin etishda ijodiy alohidalik va tipologik mushtaraklik aloqadorligiga e'tibor qaratish;
- millat ma'naviyati takomilida adabiyotning vazifaviy ahamiyatini aniqlash;
- tarixiy voqelikni baholash mezonlari va takomilini kuzatish.

Ishning obyeksi va predmeti. Shuhrat "Oltin zanglamas" romani 1999 yilgi nashri , Shukrullo "Tirik ruhlar" romani 2007 yilgi nashri , O'. Hoshimov "Tushda kechgan umrlar" romani 2001 yilgi nashlari tadqiqot uchun asos qilib olindi.

Ishning metodologik asosi. Ish nazariy asosini belgilashda milliy istiqlol g'oyasi, Prezident Islom Karimovning milliy va umuminsoniy qadriyatlar mushtarakligi haqidagi fikrlari, Aristotel, Gegel, V.G.Belinskiy, A.F.Losev, M.Baxtin va boshqa mutafakkirlarning badiiy ijod poetikasi haqidagi metodologik ahamiyatga molik fikr-mulohazalariga tayanildi. Shuningdek, Izzat Sulton, O.Sharafiddinov M.Qo'shjonov, N.Karimov, B.Nazarov, P.Qodirov, U.Normatov, I.G'afurov, A.Rasulov, B.Akramov, B.Sarimsoqov, I.Haqqul, N.Rahimjonov, Suvon Meli, A.Ulug'ov, U.Hamdamov, U.Jo'raqulov kabi o'zbek olimlari badiiy adabiyot poetik mohiyati, badiiy so'z estetikasi masalalariga bag'ishlangan asarlaridagi fikrlari tadqiqot uchun ilmiy-metodologik asos vazifasini o'taydi.

Tadqiqot badiiy tahlil, qiyosiy-tipologik va tarixiy-qiyosiy tadqiq usullari asosida amalga oshirildi.

Ishning tuzilishi: Bitiruv malakaviy ish kirish, ikkita asosiy bob, to'rt fasl, xulosa va foydalanilgan adbiyotlar ko'rsatkichidan iborat.

I-BOB. HAYOT HAQIQATINI IFODALASHDA ADABIY TALQIN O'RNI

1.1. Davr ruhiyati, inson manfaati va estetik idealaro ziddiyatlar

Ma'lumki, inson ruhiy borlig'i, uning o'y-kechinmlari, orzu-armonlari, maqsad-intilishlarini tasvirlash hamisha badiiy adabiyotning bosh mavzusi bo'lib kelgan. Tadrijiy takomillashib, rivojlanib kelayotgan o'zbek romani qiyofasi hamda nufuzi kechagidan tubdan tafovutlanadi. Yangilanayotgan badiiy tafakkur miqyoslari yangicha talqinlarni idrok etishni taqozo etmoqda. Har bir davr badiiyat solnomasi mohiyatida millat orzulari aks ettiriladi. Davr hodisalari, zamon o'zgarishlari inson qalbida aks-sado beradi. Ijtimoiy-madaniy, siyosiy-adabiy kayfiyatlar oqimi qalbgga yo'naladi, uning zarblariga ta'sir ko'rsatadi. Badiiy asar qalbning o'ta shaxsiy, shu barobarda o'ta ijtimoiy mahsuli bo'lganligi bois, zamonning o'zgarayotgani, tafakkurning yangilanayotgani unga ham o'z muhrini bosadi. Badiiy asar mana shunday o'zgarishlarning, o'sishlarning tasvir oynasi. Unda g'oyalarning taraqqiyotlarini, inson ongi va ma'naviyatining o'sish tarixlarini, ijobiy yangiliklar kasb etish jarayonlarini kuzatish mumkin. Shunga ko'ra bir davrda yaratilgan qahramon boshqa bir davrda yaratilgan qahramondan farq qiladi, bir ijodkor yaratgan xarakter o'zga ijodkor ro'yobga chiqargan xarakterdan farqlanadi. Biroq bu xarakter va qahramonlar tabiatida mushtarak jihatlar ham mavjudki, bu, eng avvalo, tarixni badiiy tadqiq etishda ko'rinadi.

Rasmiy lug'atlarda "qatag'on" tushunchasiga shunday ta'rif beriladi: Qatag'on qilmoq (yoki yo'q qilmoq): 1) Bekor qilmoq , yo'q qilmoq; 2) Quvg'in qilmoq, repressiya¹.

Repressiya (lotincha repressio – bosim , tazyiq) davlat organlari qo'llaydigan jazo chorasi, qatag'on qilish, asosan, mustabid davlatlar tomonidan xalqqa nisbatan qo'llaniladigan harbiy jazolash, qatli om, qatli nufus, ommaviy tarzda zulm o'tkazish tushunchalarni ifodalaydi. Ommaviy jazolash, qiynoqqa solish choralari mustabid davlatlarning xalqni asoratda ushlash, qo'rqitish, bosim o'tkazish qurolidir. Mustamlakachi davlatlar o'zlariga tobe o'lkalarda xalqning noroziligini, ijtimoiy - siyosiy ozodlik xarakatini bostirish tag - tugi bilan yo'qotish

1 "O'zbek tilining izohli lugati" 5-tom 259-bet.

uchun harbiy, siyosiy, iqtisodiy repressiyalarni qo'llaganligi tarixdan ma'lum. Chor hukumati Turkistonni bosib olgan birinchi kundan xalqni qo'rqitish va vahimada ushlash siyosatini olib bordi. Chor imperyasi qulagach, imperiya vorisi sobiq SSSR bu jarayonni mamnuniyat bilan davom ettirdi¹.

XX asr avvalida Rossiyada podsho hukumati ag'darilib, mamlakatni kommunistlar egalladilar. Chor Rossiyasi va unga qaram o'lkalarda imperiya vorisi sifatida dunyoning 6/1 ni egallagan katta mamlakat yo'qsillar davlati tashkil topdi. Yangi davlat Sovet Sotsiolistik Respublikalari Ittifoqi (SSSR) tashkil qilinishi bilanoq iqtisodiy va siyosiy bo'xronlarga duch keldi. Buning ustiga O'rta Osiyoda Turkiston Muxtoriyati vahshiylarcha qonga botirilgach, Farg'ona vodiysida boshlangan "bosmachilik" harakati yangi davlatga xavf solar edi. Kommunistik partiya rahbarlari har qanday yo'l bilan yangi davlatni mustahkamlashga kirishdilar. Yangi iqtisodiy siyosat (NEP) ning qabul qilinishi shundoq ham nochor iqtisodiyotni qoloq holga olib keldi. Kolxozlashtirishning (jamoat xo'jaligi) boshlanishi mavjud vaziyatni yanada taranglashtirdi. VKP(b)MK siyosiy boshqarmasining "yoppasiga kolxozlashtirish, roylonlarda quloq xo'jaliklarni tugatish tadbirlari to'g'risida" gi qarori va quloqlarni sinf sifatida tugatish bilan bog'liq tadbirlar quloq va o'rtahol dehqonlarga nisbatan respublikadagi siyosiy vaziyatni keskinlashtirdi. Quloq xo'jaliklaridan tortib olingan yer va boshqa mulklar davlatga musodara qilindi. Kommunistik partiya yetakchisi Vladimir Ilich Leninning "yer dehqonlarga, sanoat korxonalari ishchilarga, hokimiyat sovetlarga" shiori bilan chiqishi iqtisodiy bo'xron sharoitida sovetlar orqasidan ergashuvchi olomonning ko'payishiga zamin hozirladi. Qizil imperiyaning barcha yerlarida, xususan, O'rta Osiyoda ham sovetlarga ishonch oshib bordi. Keng mehnatkashlar ommasi, oddiy fuqorolar va ziyolilar revalyutsiyani zo'r umid bilan qarshi oldilar. Cho'lpon "...inqilob Sharqni qul emas hur qilgusidir."² deb yozgan bo'lsa, Qodiriy "Biz inqilobdan katta jasorat oldik, so'z erkinligi oldik"³ deb yozadi.

¹ 'O'zbekiston milliy entsklopediyasi' 3-tom 168-169-betlar.

² Qosimov . B "Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti" 52-bet.Toshkent 2002

³ Qosimov . B "Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti"60-bet. Toshkent 2002

Bolshveklar yetakchisi Vladimir Ilich Lenin vafotidan so'ng hokimiyat uchun kurash boshlanib ketadi. Partiyada ikki bosh guruh yuzaga keldi. Trotskiy va Stalin guruhi. Trotskiyga qarshi kurashda Stalin atoqli partiya va davlat arbobi Buharidan unumli foydalandi . Trotskiy jismonan mahv etilgach navbat boshqalarga keldi . Ularning birinchisi Buharin bo'ldi. Buharinning taslim bo'lishi Stalin uchun hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi . Mamlakatda nihoyatda markazlashgan davlat vujudga keldi . Partiyada endi har qanday siyosiy fikr bo'g'ilgan , bahslarga , dohiyning qarorlarini muhokama qilishga yo'l qo'yilmas , uning daholigi , uzoqni ko'ra olishiga shubha qilish mumkin emas edi . Partiya yig'ilishlari Stalinning xalq va jahon proletoriatini oldidagi xizmatlarini ko'kka ko'tarib maqtashdan iborat bo'lib qoldi . Partiyaning o'zi esa unga madhiyalar kuylovchi yakdil va jo'rovoz xorga aylandi .

Mamlakatda o'zgacha fikrlovchilar va hukumat olib borayotgan siyosatga qarshi chiqishlarni bostirish maqsadida “Davlat ahamiyatiga molik jinoyatlar to'g'risida” gi qonun e'lon qilinib, u terrorni qonunlashtirdi va huquqiy jihatdan asosladi . Stalin o'z qonuniga ega bo'ldi . Shu vaqtdan e'tiboran ishdagi har qanday kamchilik , Stalinning buyruq va ko'rsatmalaridan har qanday chekinish davlat jinoyati xususiyatiga ega bo'ldi. 1936-1938-yillarda bolsheviklar partiyasining sobiq rahbarlari ustidan sud jarayoni bo'lib o'tdi . N.I.Buxarin , L.B.Kamenev , A.I.Rikov va boshqalar o'lim jazosiga hukm qilindi . Shundan so'ng Stalin yakka diktatorga aylandi. Ommaviy axborot vositalari uning qo'lida Stalin shaxsiga sig'inishni, tuzumning amaldagi va ehtimoliy dushmanlarini ma'naviy va ruhiy terror qilishni targ'ib qiluvchi vositaga aylanib qoldi . Partiyaning oliy bosh idorasi hisoblangan syezdlar (1939-1952 yillarda) biron marta ham chaqirilmadi . Stalin hokimiyatni hech kim bilan bo'lishishni istamadi. Ittifoq tarkibidagi xalqlar tili, dini, madaniyati, alfabetidani judo bo'ldi. Ateizm (Xudosizlik) majburlab singdirildi. E'tiqotsiz qolgan fuqorolar ongida Stalin shaxsi Xudo kabi ilohiylashdi. Natijada loqayd, etiqodsiz, boqimanda avlod yetishib chiqdi. O'zibo'larchilik kayfiyati paydo bo'ldi. “ Sen o'ylama, sen uchun partiya g'amxorlik qiladi, o'ylaydi “ shiori o'zining chuqur salbiy oqibatini keltirib

chiqardi. Qatag'on mashinasi faol harakatda bo'lgan yillarda fuqorolar "xalq dushmanlari"ning dushmanligiga shubha qilmadilar, tamoshabin bo'lib turdi, va hattoki bu mashinaning murvatlarini moylab turuvchilar ham shu xalq orasidan keragicha topildi.

Stalin shaxsiga sig'inish tufayli ro'y bergan Qatag'onlik siyosati sobiq mamlakat miqiyosida ellik millionga yaqin kishini o'z domiga tortdi.

"Moskovskiya novosti" gazetasining 1988- yil yigirma yettinchi- noyabr sonidagi Roy Medvedevning "Skolko jertv v godu kulta lichosti Stalina" nomli maqolasida Qatag'on qilinganlar soni yillargacha taqsimlanib quydagicha berilgan.

1927-1928 yillar –o'n minglab "Trotskiychilar"

1930-1933 yillar – o'n milliondan ortiq "Quloqlar"

1929--1933 - yillarda ocharchilik natijasida olti millon kishi

1937- yilgacha o'n yeti, o'n sakkiz million kishi

1937-1938 yillar -(buyuk terror yillari) yetti million kishi

1938-1940 yillar – Polyak oilalari , Boltiq bo'yi aholisidan ikki million kishi

1942- 1944 yillar – uch milliondan ortiq kishi – chechan , qrim tatar, grek, turk, kurd va boshqa xalqlar ko'chirildi . Ularning bir milliondan ortig'i ko'chish jarayonida vafot etdi.

1945-1946 yillar besh million atrofida

1947- 1953 yillar "Leningrad ishi", "Vrachlar ishi", "Kosmopolitlar ishi", bo'yicha (Sotsializmga qarshi prapaganda aybi bilan) – bir milliondan ortiq kishi.

Urush davrida Sobiq ittifoqning yigirma milliondan ortiq aholisi qirilib ketdi. Qatag'onlik siyosati esa ellik millionga yaqin kishini o'z domiga tortdi. Sovet tarixchi olimlari esa bu xunrezliklarda Stalinning ishtiroki yo'q , u bu jarayonlar haqida bilmagan deb uzoq vaqt uqtirib keldilar .

O'tgan asr (XX asr) ning 20 – yillar oxirlarida Stalin tomonidan ilgari surilgan "Sotsializm mustahkamlanib borgani sari sinfiy dushman qarshiligi ham shunchalik kuchayib boradi" degan g'oya g'ayriqonuniy xatti-xarakatning avj olishiga olib keldi. Stalin va uning atrofidagilar mamlakat va partiya hayotiga oid har bir masalada o'z irodasi , hukmini boshqalarga majbur etib, har qanday

muholifatchi qarashlarini, ularning tashuvchilarini mahv etib bordilar. Mamlakatda totalitar tuzumning qaror topishi ittifoq tarkibidagi respublikalar hayotiga ham dahl qilib, ularning butun inon – ixtiyorini markazga bog'lab qo'ydi. O'zbekiston SSR misolida ham buning tasdig'ini ko'rish mumkin .

“Bosmachilik” harakatiga qarshi kurash buning debochasi bo'lgan bo'lsa, “ o'n sakkizlar guruhi ” , “Inog'omovchilik” , “Qosimovchilik” degan siyosiy ishlar harakatning navbatdagi qirg'ini sifatida bo'y ko'rsatdi. Quloqlashtirish rejimi va undan so'ngi “Buyuk terror” yillari mamlakatimiz tarixiga eng fojiali yillar bo'lib kirdi. 1937 – 1938 – yillarda go'yo O'zbekistonda bir qator aksil – inqilobiy tashkilotlar borligi to'qib chiqarildi. Natijada Respublika rahbarlari Akmal Ikramov va Fayzulla Xo'jayevdan boshlangan qirg'in partiya, sovet, xo'jalik rahbarlari va harbiylarni o'z domiga tortdi. Mamlakatning eng sara o'g'lonlari, Akmal Ikromov, Fayzulla Xo'jayev, Ubaydulla Xo'jayev, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho'lpon , Usmon Nosir va boshqalarni mahv etdi. Qatag'onlar davlatning eng yuqori lavozimlaridan to dehqonlargacha borib yetdi . Ho'l - u – quruq barobar yondi . Jamiyatda hech qanday statusga ega bo'lmagan oddiy fuqorolar ham “”xalq dushmani” sanalib qamaldi, otib yuborildi.

Shaxsga sig'inish yillarida shaxsan Stalinning ko'rsatmasi asosida jazolar qattiqlashtirildi va jinoiy sud ishida shaxs huquqi garantiyasi yo'q qilindi. Bu o'z navbatida o'zboshimchalikka va qonunsizlikka yo'l ochib berdi. Aksariyat hollarda mahbuslar avval o'ldirilib, so'ng sud qilindi. Minglab kishilar sobiq ittifoqning uzoq o'lkalariga surgun qilindi. Ularning mehnatidan qullarcha foydalanildi. Jazo muddatini o'tab bo'lgan mahbuslar uylariga qaytib kelisholmasdi. Ittifoq korchalonlari uchun odam qadri hech narsa emasdi . Mahbuslarga yangi ayblar qo'yib ularni yana surgun qilish ular uchun xamirdan qil sug'urganday ish edi. O'sha davr mamlakat bosh prokurori Vishinskiy , NKVD , OGPU , ichki ishlar komissarligi rahbarlari Yagoda, Yejov, Beriyalar Stalin yaratgan qatl apparatini yurgizishga butun kuch bilan yordam berdilar.

Urush tugagach oradan ko'p o'tmay sobiq ittifoqda yana bir yalpi qirg'in bo'lib o'tdi. O'tgan asr(XX asr)ning o'ttizinchi – yillaridagi qatag'on asosan partiya, sovet, xo'jalik va harbiy kadrlarga qarshi qaratilgan bo'lsa, qirqinchi – yillar oxiri elliginchi – yillar boshlaridagi qatag'onlar asosan madaniyat va fan arboblari talluqli bo'ldi. Respublikaning partiya organlari Markazning yo'l – yo'riqlariga tayanib, dunyoqarashi va ijodi partiya mafkurasiga to'g'ri kelmaydigan ijod ahli va ziyolilar vakillariga hujum qila boshladilar. Ularning asarlarida go'yo millatchilik g'oyalari “mavjudligi” ayblash uchun bahona bo'ldi. O'z ijodida o'rta asrlar tarixini va oktabr to'ntarishidan oldingi tarixini yoritib bergan yozuvchi va shoirlar o'tmishni ideallashtirishda aylanib, ularga millatchi degan yorliq yopishtirildi. Yozuvchi va shoirlardan Said Ahmad, Mirkarim Osim, Mirzakalon Ismoilov, Maqsud Shayxzoda, Shukurullo, Shuhrat, Hamid Sulaymon va boshqalar 1951- yil “Sovetlarga qarshi millatchilik faoliyatida ayblanib qamoqqa olindilar, so'ng esa yigirma besh yil muddatga ozodlikdan mahrum etildilar”.

Qatag'on qilingan san'at, madaniyat arboblari va oddiy fuqorolar totalitar tartibot davrida avjga chiqqan o'zboshimchalik, qonunbuzarlik va bedodlik dastidan qurbon bo'ldilar. Lekin adolat garchi kech bo'lsada tiklandi. Sovet davrida va urushdan keyingi yillarda o'zbek xalqi boshiga tushgan kulfatlar Stalin nomi bilan bog'liq. O'tgan asrning (XX asr) o'ttizinchi–yillarda qaror topgan shaxsga sig'inish bir kishining rolini ko'klarga ko'tarish bilan birga, partiya va hokimiyatga sig'inish, totalitar tartibni keltirib chiqardi. Shaxsga sig'inish sharoitida hokimiyat oliy darajadagi qadriyatga aylandi, uni boshqarayotgan shaxs ilohiylashtirdi.

Stalin vafotidan so'ng vaziyat birmuncha yumshadi. Ittifoqning yangi rahnamosi N. S. Xrushchev tashabbusi bilan shaxsga sig'inish illatlari va oqibatlari fosh etila boshlandi. Millatning qator ziyolilari, begunoh fuqorolari oqlandi ularning nomlari tiklandi. Asarlari xalqqa qaytarila boshlandi. Lekin bu jarayon sovet davrida ziddiyatli kechib u oxiriga yetkazilmadi.

Realistik ijod tabiati shundayki, san'atkor voqyelikni oddiygina tasvirlab yoki u haqda mutlaq betaraf hikoya qilib qololmaydi. Zero, realist san'atkor o'zi tasvirlayotgan voqyelikni bilish, unga o'z munosabatini bildirishni ijodning

birlamchi maqsadi deb biladi. Realistik adabiyotning yetakchi janri bo'lmish romanda lirik ibtidoning mavjudligi, avvalo, shu narsa bilan izohlanishi mumkin. O'z vaqtida V.G.Belinskiy bu haqda: "Nam malo naslajdatsya – no' xotim znat: bez znaniya dlya nas net naslajdeniya",¹ – deb yozgan edi. Tanqidchining bu gapi ijod ahliga ham, o'quvchilarga ham birdek taalluqlidir. Yaxshi kitobxon romanda tasvirlangan voqealar yoki to'qnashuvlar shiddatidangina emas, zo'riqib ishlayotgan tafakkurning ojiz qolgan choqlardagi to'lg'onishlariyu inkishof onlaridagi qudratidan-da zavq ola biladi.

Cho'lpon "Kecha"da zamonaviy roman janri beruvchi noyob imkoniyatlardan mohirona foydalanadi. Epik, dramatik va lirik unsurlar uyg'unligi romanda bilish jarayonining bevosita tasvir jarayonida amalga oshishini taqozo qiladi. Buning muhim estetik samarasi shundaki, yozuvchi tayyor bilimlarni bayon qilish qusuri–didaktimizdan asosan qutuladi, o'quvchiga sezilar-sezilmas ishoralar beradi-da, uni o'zi bilan birga o'ylashga majbur qiladi. Bu narsa, xususan, konkret sahna-ko'rinishlarda yaqqol namoyon bo'ladi.

Asardagi voqealar silsilasida 80 yillarga kelib «o'zbek ishi, paxta ishi»ga oid qarashlar, voqealar ijtimoiy muhitga hukmron bo'lib, «adolat o'rnatish» uchun qadam ranjida qilgan shaxslarni ma'naviy qiyofasi ochib tashlangan. Xalqimizning urf-odatlarini, yetuk iste'dodli, vatan va millat g'ururini himoya qiluvchi rahbarlarimizning ayanchli qismati ham o'z ifodasini topgan. «Asarda, - deb qayd qiladi S.Mirzayev, - 80 yillarning ikkinchi yarmida Moskvadan «adolat o'rnatamiz» deb O'zbekistonga kelgan desantchilar zulmidan azob chekkan sof vijdonli, halol o'zbek dehqonlari obrazi yaratilganligini» yozadi.

To'g'ri, bu o'rinda jasoratli, irodasi bukulmas, mehnatkash inson Shomansur Shomatov obrazi o'sha ijtimoiy muhitning qurboni sifatida namoyon bo'lgan! «Otang Shomatov Mansur pripiska qilgani, katta miqdorda pora olib, pora bergani uchun qamoqqa olindi...- Sizlar adashayapsiz, mening otam unaqa odammas, bir umr halol ishlagan». Bu o'rinda otasining begunohligini isbotlash

¹ Белинский В.Г. Полн.собр.соч.- М.,1955.- т.6.- С.272

uchun tinimsiz yugurgan, ammo tergovchi Shevelev, «o'zbekning boshiga qiron solish uchun kelgan general Amebartsumyan kabi shaxslarning maqsadi, ma'naviy qiyofasi, vahshiylik tismoli ekanligini voqealar zahirida Ilhom Shamatov bilan ular o'rtasidagi suhbatlarda yanada yorqinroq namoyon bo'ladi.

Asarda ijtimoiy muhit ta'sirida xarakteri shakllangan Soat G'aniyev obrazi ham juda haqqoniy tasvirlangan. Uning xarakteridagi bo'yin egmaslik, cho'rt kesarlik, shafqatsizlik bolaligidayoq mavjudligini voqealar tasvirida ko'ramiz: «- Ha -a, komissar! Qani, bir g'ayrat qil-chi, ko'ramiz suvga teskari suzish qanaqa bo'larkan!... Soat tag'in oqimga qarshi suzishga tushdi... Bora-bora qo'llaridan mador ketganini, oyoqlari uvishib qolganini sezdi... o'z yo'liga oqib yotgan suvga teskari suzish yaxshi emasligini idrok etdi... - Eshitib qo'yinglar! -dedi Soat alam aralash g'azab bilan. - Men komissar bo'laman! Albatta bo'laman! Hammangni otaman! «(O'sha asar, 34-36 betlar). Bu satrlarda komissar bo'lish orzusida yurgan, bolalikning beg'ubor damlarini o'z boshidan o'tkaziyotgan Soat G'aniyevning xarakteridagi xususiyatlar ifodalangan. Komissar umri davomida hayot oqimga qarshi yuradi. Asar boshida keltirilgan va ramziy ma'noda tasvirlangan. «O'z yo'liga oqib yotgan suvga teskari suzish yaxshi emasligini», - anglagan komissar hayot oqimiga qarshi harakat qiladi. Natijada, o'z farzandi ham unga qarshi chiqqanda azoblar iskanjasida qoladi: «Qarang, bu olifta intelligentni! O'z otangni tergashni kim qo'yibdi senga! Zamon qanaqa bo'lganini sen qayoqdan bilasan! Inqilob g'alabalarini himoya qilish kerakmidi? Mamlakatni ichki dushmanlardan tozalash kerakmidi? Bundan tashqari harbiy qasamiyodga sadoqat, ofitserlik burchi, degan gaplar bor!», - deya o'zini oqlashga harakat qiladi. Bu obraz haqida adabiyotshunos U.Normatov shunday yozadi: «Komissar bilan Nazira ikkisi ikki olam. Komissar – mustabid tuzumning hukmron mafkuraning qilich va qalqoni, tuzum yetishtirgan «siyosiy hushyorlik» yozuvlik, shafqatsizlik timsoli. Nazira esa nafosat, poklik ramzi».

Shuni ta'kidlash lozimki, sobiq ittifoq boshidanoq soxta edi. Unga Respublikalar majburan birlashgan edilar. Sho'rolar tuzumining qariyib yetmish yillik hukmronligi davrida to'planib qolgan muammolar saksoninchi– yillarga kelib

yuzaga chiqa boshladi. Endi ittifoqni kuch bilan boshqarish mumkin bo'lmay qoldi. Mihayl Gorbochev hukumat tepasiga kelgach to'planib qolgan muammolarni hal qilish uchun "Qayta qurish" siyosatini o'tkaza boshladi. Stalin davridagi qatli omlar butun ittifoqni qamrab olgan bo'lsa, qayta qurish davrida qatag'on buluti faqat birgina millatni badnom etdi . "Paxta ishi" , "O'zbeklar ishi" degan soxta uydirmalar o'ylab chiqarildi. Maqsad ittifoqda avj olib ketgan boshboshdoqlik, qo'shib yozish, korrupsiya kabi muammolarni O'zbekiston misolida bartaraf etishga kirishildi. Kommunistik partiya rahbarlari O'zbekistonni badnom qilish barobarida, boshqa respublikalarni ham qo'rqitib qo'yishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'yidilar. 1985 - yil kommunistik partiyaning navbatdagi plenumi mamlakatda vujudga kelgan vaziyatni tahlil qilib, sho'ro jamiyatini yangilash zarurligi borasida ko'rsatmalar berdi.

Natijada O'zbekistonga "Kadrlar desanti" yuborildi. SSSR prokraturasi hodimlari, Gdlyan va Ivanov boshchiligida tergovchilar guruhi yeng shimirib ishga kirishdilar . Tergovchilar o'zbek xalqini ko'zbo'yamachilikda, poraxo'rlikda, qo'shib yozishda, boqimandachilikda va hokazolarda ayblab, firqa va davlat rahbarlaridan tortib oddiy dehqonlargacha ta'qib ostiga oldilar.

" Paxta ishi " natijasida yigirma besh mingga yaqin respublikamiz fuqarolari qiynoqlarga solindi, sudsiz tergovsiz qamaldi. Yillar davomida muttassil o'tkazilib turgan qatag'onlar, sobiq ittifoq va respublikamizda yuzaga kelgan tang vaziyat, milliy urf-odat va an'analarning toptalishi, hattoki yaqin qarindoshi vafot etganda uni so'ngi manzilga kuzatishga borolmaslik va boshqa holatlar kishilarning ko'zini ocha boshladi. Xalq orasida norozilik kayfiyati paydo bo'la boshladi.

1989-yil Islom Karimovning O'zbekiston kommunistik partiyasi tepasiga kelishi mavjud vaziyatni ancha yumshatdi. Kommunistik partiyaning yangi bosh kotibi ko'rsatmasi bilan "paxta ishi" qaytadan ko'rib chiqildi. Natijada paxta ishi bilan nohaq qamalgan respublikamiz fuqarolari oqlanib, jo'shqin hayot qo'yniga qaytarildi .

" Xalqlar turmasi " deb nom olgan qizil imperiya qo'rquv iskanjasida karaxt holiga kelgandi. Xalqlar otasi ulug' dohiy Stalin e'tiqoddan mahrum etilgan

kishilarning e'tiqodiga aylandi . O'tkan asr (XX asr) avvalidagi iqtisodiy bo'htonlar, ocharchiliklar, kommunistlarning “dehqonning elkasida kommunizmga qadam qo'yamiz ” (Trotskiy) shiori ishchilarni ruhlantirib, ertangi kunga umid uyg'otdi .

Bolsheviklar o'z g'oyalarini singdirishda adabiyot va san'atdan mohirlik bilan foydalandi. Dastlab rus matbuoti va adabiyotida shunday asarlar paydo bo'ldi. Bu asarlar chaqiriq kabi yangradi . Pavlik Morozov obrazi o'ylab topildi. Pavlik Morozov ittifoq qahramoniga aylantirildi. U haqida matbuotda, radio va televideniyada, majlislarda ko'p va yana ko'p marta gapirildi. Pioneerlarga unga o'xshashga da'vat etildi. Pavlik Morozov haqida material yig'olmagan matbuotchilar qo'shib – chatib yozishga kirishdilar . Pavlik Morozov o'limidan so'ng yosh bolalarga ota – onasini o'ldirishini vazifa qilib qo'ydilar. Shundan so'ng, hamma joyda chaqimchilik odat tusiga aylandi. Yosh pionerlar shunday g'oyalar asosida tarbiya topdilar. Rus matbuotidan nusxa olgan holda ittifoqning boshqa respublikalarida ham ideal jamiyat, ideal pioner, ideal kommunist g'oyalarini singdirish avj oldirildi. Bu harakatlar siyosiy bo'xronlar (asr avvalida ittifoqda uch marta tuzum o'zgardi), ocharchilik va savodsizlik sharoitida kishilar ongini tez egalladi. Natijada kommunistik partiya yetakchilari ko'zlagan niyatiga maksimal darajaga erishdilar. Kommunizm qurish , “baxtlar vodiysi” haqidagi cho'pchaklar kishilar ongida haqiqatga aylandi . “Yerdagi jannat “ va Stalin shaxsi kishilar idealiga aylandi . Hatto ikkinchi jahon urushi boshlanganda “ sovet kishi“ lari jang maydoniga ham “ Za Stalina “ deb kirdilar .

Urushning SSSR g'alabasi bilan tugashi bu ishonchni yanada mustahkamladi. 1953-yil , martda Stalinning vafot etishi butun ittifoq fuqarolarini larzaga soldi . Odamlar Stalinsiz yashashni tasavvur qilolmay qoldilar . Yevropa vaqtli nashrlaridan biri Stalin o'limi haqida “Buyuk qotil vafot etdi”, - deb yozadi. Millionlab kishilar ”Buyuk qotil”ga aza tutib yig'ladilar .

Shaxsga sig'inishning fosh etilishi , O'zbekiston Respublikasiga ayrim huquqlar berilganligi milliy ziyolilar, ilm-fan, madaniyat xodimlari, adabiyot, san'at, arboblari umid uchqunlarini paydo qildi . Lekin Xrushchev shaxsiga

sig'inishning boshlanishi, Brejnev davridagi turg'unlik odamlar e'tiqodiga ta'sir ko'rsatdi, ammo tubdan o'zgartirolmadi . Saksoninchi – yillarga kelib iqtisodiy ahvolning og'irlashishi va'da qilingan jannatning xom hayol ekanligini oydinlashtira boshladi. Mamlakatdagi chuqur iqtisodiy, ma'naviy, madaniy va siyosiy tanazzul kishilar e'tiqodiga darz keltirdi. Loqayd, boqimanda, hech narsaga ishonmaydigan, kelajakka umid bilan qaramaydigan kishilarni vujudga keltirdi. Ustiga ustak Afg'on urushi va undan keyingi “paxta ishi” voqealari ahvolni yanada murakkablashtirdi. Endi fuqarolarni jtimoiy – siyosiy hayotning hech qanday voqealari qiziqitirmay qo'ydi. Kishilar hech narsaga ishonmay qo'ydi. Hosil bo'lgan vaziyat kishilar ongida , san'at va adabiyotda bo'shliqni yuzaga keltirdi .

1991 yil o'ttiz birinchi – avgustda O'zbekiston o'z mustaqilligini e'lon qilingan paytda, Bu muhim hodisaning fuqorolar tomonidan turlicha qabul qilingani ham, qariyb bir yuz qirq yillik mustamlaka davrining kishilarni qanchalik karaxt holiga keltirganining tasdig'i bo'la oladi .

1.2. Tarixiy qamrov hosil qilishda tahlil hamda axloqiy pozitsiya zichligi

Men o'tib ketaman , sen keyin qolib ,
Haqqimda rost so'zni aytib yur she'rim¹
(Shuhrat)

Stalin vafotidan so'ng o'tkazilgan XX sezdda shaxsga sig'inish illatlari fosh etilgach, kishilar erkin nafas ola boshladilar. SHaxsga sig'inish davri oqibatlarini fosh etilib, qatag'on qurbonlari va mahbuslar oqlana boshladi. Bu voqealar kommunistik partiyaning yangi bosh kotibi Nikolay Xrushchev rahnamoligida boshlandi. Vaziyat birmuncha yumshashdi. Qatog'on qilingan ziyolilarning nomlari oqlanib, asarlari xalqqa taqdim etila boshlandi. SHunga qaramay "Qo'qinch saltanatida" da ahvol ancha og'ir edi. Stalin shaxsiga sig'inish tugatilib, endi Xrushchev shaxsiga sig'inish boshlangan edi . O'tgan asr avvalida (XX asr) adabiyotda yozuvchilarning ijod yo'lini belgilab bergan sotsialistik realizm metodi o'zining ikkinchi davrini boshladi. Badiiy asarlar endi qotib qolgan sotsialistik realizm metodida emas, badiiylilik tamoyillariga asoslanib yozila boshlandi(albatta, sotsialistik realizmdan chekinmagan holda). Badiiy asarlardagi voqealiliklar mavzu ko'lami ham kengaya bordi .

1962 yil Moskvada " Noviy mir" jurnalida Aleksandr Soljenetsinning "Ivan Deneisovichning bir kuni" qissasi bosilib chiqdi. Asar Stalin qatli omlari haqida hikoya qilardi. Bu asar sobiq ittifoqda maskur tarixiy jarayonni yoritgan birinchi asar bo'ldi. Asar muallifi Aleksandr Soljenetsin urush qatnashchisi va qolaversa qatag'on jabirdidalaridan biri edi. U keyinchalik mavzuni davom ettirib, "Gulag arxipelagi" asarini yozadi . Muallif Rossiyada uzoq qololmadi . U chet elga badarg'a qilinadi. U ittifoq tanazzulga yuz tutgan 1990- yildagina Rossiyaga qaytib kelishga muvaffoq bo'ldi.

1965-yil "SHarq yulduzi" jurnalida SHuhratning "Oltin zanglamas" zamonidan parchalar e'lon qilina boshlandi. Jurnalning ikki sonida chiqib ya'na to'xtab qoldi. Chunki asarda Stalin shaxsiga sig'inish yillari tarixiy jarayonlari yaratilganligi kimgadir yoqmay qolgan edi . Ko'pgina qiyinchiliklardan so'ng u

¹ "O'zbek adabiyoti darslik majmua" o'rta maktablarning 8-sinfi uchun darslik.157-bet Kattabekov.A , Rahmonov. V

jurnalning keyingi sonlarida chop etila boshlandi. Asar kitob holida chop qilingach katta shov-shuvga sabab bo'lgan edi. Negaki asarda o'sha paytda (va hatto hozir ham) odamlar pana-panada shivirlashib so'zlashadigan, ba'zilar shivirlab so'zlashga ham jur'at etmaydigan mavzu qarag'on mavzusi yoritilgan asar yaratgan edi.

Roman yaratilgandan keyingi aks-sadoni adabiyotshunos olim va munaqqid Matyoqub Qo'shjonov shunday bayon etadi. "Romon katta shov-shuvga sabab bo'ldi". "Nahotki bu sirli muammoni ochiqdan-ochiq bayon qilish mumkin bo'lsa" deb o'yladilar ba'zilar. Shuhratning qismati endi qay yo'sinda borar ekan, deyuvchilar ham bo'ldi. Bugun shu narsa aniq bo'lyapdiki, "Oltin zanglamas" romanining yaratilishi faqat SHuhratning emas, balki kitobxon, adabiyot qolaversa, umumijodkorlar yutug'i ekan"¹.

"Oltin zanglamas" o'zbek adabiyotida qatag'on yillari haqidagi birinchi roman va so'ngi yillargacha yagona roman bo'lib turdi. Kim bilsin, ijtimoiy o'zgarishlar yuz bermaganda ya'na qancha vaqt yagona bo'lib turardi. Adabiyotshunos olim SHuhrat Rizayev asarga baho bera turib uni "Ikki yil va bir umr yozilgan asar" deb ulug'laydi².

Yurtimiz mustaqillikka erishgach, qatag'on mavzusi yoritigan asarlar safi kengaya boshladi. SHukrulloning "Kafansiz ko'milganlar"(1990) "Tirik ruhlar"(1998), O'tkir Hoshimovning "Tushda kechgan umrlar"(1992), "Qatag'on" (1996), Uchqun Nazarovning "CHayon yili"(2001), Ahmad Azamning "Qatag'on" (1994), Said Ahmadning "Sarob"(1998), "Borsa kelmas darvozasi"(2002), "Jimjitlik" singari asarlari chop etila boshlandi. Bular adabiyotimizning yangi davr boshlanganidan darak berar edi.

Shuhratning "Oltin zanglamas" romanini o'rganishda adibning hayoti va ijodi bilan ham yaxshi tanish bo'lmoq maqsadga muvofiqdir. Sababi, "Oltin zanglamas" avtobeografik harakterdagi asar bo'lib, asarning yozilish sabablari yozuvchining biografiyasida aks etadi.

¹ Normatov. U "Ijod sehri" 188-bet. Toshkent 2007

² Rizayev Sh "E'tiqod mash'ali" □□□ □□□ SHarq yulduzi □□□ □ 2008 yil 4-son

SHuhrat (G'ulomjon Alimov) 1918-yilning o'n to'qqizinchi -aprelida Toshkent shahrining Xastimom(Hazrai Imom) mahallasida tavallud topgan . Toshkentning Xastimom mahallasidan sal naridagi yangi maktabda tahsil oladi. Abdurahmon va Abdumajidxon ismli domlalardan boshlang'ich ta'limni olgach, keyinroq transport texnikumida o'qishni davom ettiradi. Xuddi shu yerda uning ko'ngliga she'r uchquni qo'nadi . Adabiyot muallimi shoir Yunus Latifning darslari uning qalbida adabiyotga bo'lgan uchqunni tarbiyalaydi. Keyinchalik texnikum devoriy gazetsaida uning ilk she'ri bosilib chiqadi. Bir yildan so'ng uning "Lenin uchquni" gazetasida ilk she'ri nashr etildi. SHundan so'ng u she'r havasi ila injenerlikdan voz kechadi va O'zbekiston yozuvchilari uyushmasining Konsultatsiya buyrosiga kotib bo'lib ishga kiradi. Bu paytlarda yozuvchilar uyushmasi Abdulla Qodiriy , Cho'lpon, Fitrat , Oybek, G'afur G'ulom, Hamid Olimjon, Usmon Nosir va Mirtemir kabi adabiyot darg'alari kelib turadigan fayzli masakan edi. SHularning suhbatlaridan, yig'in, muhokamadan va munozaralardan bahra olib, uning adabiyot haqidagi tushunchalari shakllana boshladi . Uyushma tashkil etgan yosh yozuvchilarning olti oylik kurslarida o'qidi. SHu yillari u o'ziga SHuhrat deya tahalllus tanlaydi. Mashqlari endilikda matbuot sahifalarida ko'rina boshladi. Ustozlarining nazariga tushdi. 1936 yilda yozuvchilar uyushmasidan ketib Toshkent Davlat Pedagogika institutiga o'qishga kiradi. Bu yerda 1940 yilgacha o'qiydi. Balki tasodifdir, balki , bilim-tajriba , zarurati balki, boshqa andishadadir harqalay u yozuvchilar uyushmasi fayzli maskandan ko'ra, qatag'onga fatvo beradigan ma'muriy idoraga aylanishi arafasida ketdi . SHuhrat 1940-yilning kuzida armiya safiga chaqiriladi . Bu orada ikkinchi jahon urushi boshlanib ketadi . SHu ko'yi hizmat oxirlaganda ulug' vatan urushining olovli jangohlariga kirib ketdi. 1943 yili og'ir jarohatlanib uyiga qaytadi .

Veteran shoir urushning qalbida kechgan istiroblarini qog'ozga tushirib "SHinelli yillar daftari" nomi bilan turkum she'rlarini yaratadi. SHoirning urushda ko'rgan kechirganlari she'rga sig'masdi , uning o'zi yozganidek ,

Jangovar yillarning ertagi uzun,

Har o'qning uchishi o'zi bir doston.

SHu alpozda SHuhrat nasriy tajribalarsiz roman janriga qo'l urdi. "SHinelli yillar" romani ustida ish boshladi, lekin oxiriga yetkizolmadi. Elliginchi-yillar Sovet ittifoqi tarixiga Stalizm davri qatag'onlarining navbatgdagi to'lqini bo'lib kirdi. Avvalgi qatag'onlarda quloqlr, harbiylar, partiya va sovet organlarining a'zolari qatli om qilingan bo'lsa, bu galgi qatag'on minglab ziyolilarning yostig'ini quritdi, uzoq o'lkalarga surgun qildi. SHuhrat ham kutilmaganda, o'tmishni ideallashtiruvchi, sho'rolarga qarshi, faoliyat yurituvchi guruhning a'zosi degan siyosiy ayb bilan yigirma besh yilga kesilib, shimoliy Qozog'istonga surgun qilinadi.

Xalqlar otasining o'limi va jamiyatda ro'y bergan burilishlar oqibatida oqlanib, yana uyiga ijod qo'yniga qaytadi . 1947-yil boshlanib yarimlab qolgan "SHinelli yillar" romanni yozib tugatadi .

1965 yilda uning mashhur "Oltin zanglamas" romani dunyo yuzini ko'rdi. Asar yozilishi bilan katta shov-shuvga sabab bo'ldi . Asarning bir qismi "SHarq yulduzi" jurnalida chop etilib, so'ng to'xtab qoladi. Ko'pgina qiyinchiliklardan so'ng uning davomi jurnalning keyingi sonlarida chop etiladi. Bu paytda Stalin o'lgan, jamiyatda o'zgarishlar yuz berayotgan davr edi. Lekin shunga qaramay, bu davr Stalinizm davrining mantiqiy davomi edi. Asarning kitob holid bosilib chiqishi ko'pgina qiyinchiliklarga duch keladi. Roman keng kitobxonlar mehrini qozondi , lekin adabiy jamoatchilik tomonidan sovuq qarshi olindi. SHuhrat esa qadr topmaydi . Ko'rinib turibdiki , shaxsga sig'inish yillarining nafasi ketmagan bir davrda bunday asar yozish yozuvchidan katta ijodiy jasorat talab etiladi. Buning ustiga asar avtobiografik harakterdagi roman, qolaversa, asar mullifi oqlanib kelganiga endigina o'n yil bo'lgan, qalbidan qamoqning ruhiy qiynog'i, badanidan shimol sovug'ining nafasi ketib ulgurmagan bir paytda, yozuvchidan katta matonat va ruhiy kuchni talab etardi. Vaholanki SHukrullo Gulag orollarida ko'rgan kechirganlarini o'ttiz besh yil, Said Ahmad esa qirq besh yil o'tgandan keyingina qalamga olishga jur'at etdi.

Asar muhokamasida Abdulla Qahhor “Men anchadan beri o‘zbek adabiyotida ayni shunday asar paydo bo‘lishini, uni esa kul’t davri voqealari atrofida emas, ichida yurgan qalamkashlar yozib berishini kutardim”. Kul’t davrida avj olgan qo‘rquv tuyg‘usi bunga yo‘l bermay keldi. SHuhrat qismatdoshlari ichida birinchilardan bo‘lib, ana shu qo‘rquvni yengib o‘ta oldi. Muhokamaga qo‘yilgan “Oltin zanglamas” romani bilan u katta ijodiy jasorat ko‘rsatdi¹” –deb takidlaydi .

SHuhratning 1968 yil “Jannat qidirganlar” romani chop etildi . Yozuvchi bu romani orqali o‘zbek adabiyotida birinchilardan bo‘lib chet eldagi o‘zbeklar hayotini aks ettirdi. Sovet davrida chet elga ketib qolgan har qanday odam sotqin, hiyonatchi sifatida baholanardi. SHuhrat “Jannat qidirganlar” ni yaratishda bu yo‘ldan bormadi u chet ellik millatdoshlarimizning hayotiy va ishonarli timsolini yaratdi. Adib saksoninch-yillarning boshlaridaida tarixiy mavzuga qo‘l urib “Mashrab” romani ustida ish boshladi. Lekin o‘tmish yillarining azoblari , urush asoratlari o‘z ishini qildi. Adib asarni tugatolmasligini bilib, she‘r bilan mashg‘ul bo‘ldi. SHu tariqa, ”Kechki nurlar” ”Hali tun uzoq” , ”Yoshligimning davomi” , ”Qalbim jilosi” kabi she‘riy turkumlari dunyoga keldi. Adabiyotimizning nasr va nazm gulshanini birdek yashnatgan sevimli yozuvchi SHuhrat 1993-yil yigirmanchi-iyunda uzoq davom etgan og‘ir kasalikkdan so‘ng vafot etdi .

1934- yil tarixda misli ko‘rilmagan hodisa sho‘ro yozuvchisi amal qilishi lozim bo‘lgan ijodiy metod sotsialistik realizm metodi qoidalari kommunistik partiya rahbaqlari ishtirokida ishlab chiqildi. Voqealikka faqat kommunistik mafkura asosida sinfiy - partiyaviy yondashish barcha qalam ahli uchun dastur –ul amal qilib belgilab qo‘yildi. Adabiyotda bir xildagi sayoz, o‘lik asarlar ko‘paydi, qanchadan-qancha asarlar yo‘q qilindi. Yozuvchilar partyaning qo‘g‘irchog‘iga aylandi. Lekin sotsiolistik realizm sharoitida ham nodir asarlar yaratildi.

¹ Normatov. U “Ijod sehri”. 200-bet. Toshkent 2007.

Shunday asarlardan biri SHuhratning “Oltin zanglamas” romanidir . SHuhrat asarlari ham huddi shu metod asosida yaratilgan , shunga qaramay u sotsialistik realizm sharoitida ham o’ziga yarasha yo’l topa oldi. Ehtimol bu uning ko’rgan-kechirganlari asosida asar yaratganida bo’lsa ajabmas. “Oltin zanglamas” romani SHuhratning shoh asaridir. Roman chop etilishi bilan kitobxonlar orasida qo’lma-qo’l bo’lib ketdi. SHuhrat oltmishinchi-yillarda yozgan “Tajrimai hol” ida “Men bu hayotni yaxshi bilaman” ular men ko’rgan, menga uchragan kishilar hayoti men bu hayot atrofida emas naq ichida bo’lganman bu mavzuda biron narsa yozmasam ko’nglim joyiga tushmasdi , buni vijdonim taqazo etardi” deb yozadi.

Asarning asosiy voqealari bosh qahramon Sodiqning shaharga ko’chib kelishi, ishga joylashish uchun shahar maorifi bo’limiga borishi va shu joyda Mirsalim bilan tanishishidan boshlanadi. Yozuvchi kitobxonni voqealar bilan tanishtira borar ekan inson tabiatining xilma-xil olami tasviri orqali asta sekinlik bilan asosiy masala sari yetaklaydi. Bu voqealar markazida Sodiq va Mirsalim minosabatlari hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Yozuvchi romanida adolat uchun kurashuvchi e’tiqodi butun, ammo o’zi sodda ko’nglida kiri yo’q ishonuvchan Sodiqni qatag’on siyosatining shavqat bilmas to’ri o’z domiga ilintirib asta-sekin chirmoviqdek o’rab olayotganini turli badiiy vositalar davr uchun harakterli bo’lgan hayotiy lavha va detallar orqali hayotiy tasvirlaydi. SHunday detallardan biri ig’vo va chaqiqdir. Ma’lumki ig’vo, tuxmat odamzod tabiatiga xos qusurlardan biri bo’lib, hasad , ko’rolmaslik, ichiqoralik oqibatida yuzaga keladigan va barcha davrlarda uchraydigan illatlardandir. Lekin siyisiy chaqiq ig’vo faqat sho’ro davriga xos xususiyatdir. Asarda tasvirlangan turli-tuman gapgashtaklar va u yerda bo’ladigan suhbatlarning tegishli joylariga yetkazilishi kabi hayotiy lavhalar ham davr ruhini aks ettirishga xizmat qiladi.

Bu o’rinda yozuvchi Mirsalim obraziga alohida e’tibor qaratgani va barcha badiiy komponentlarini birlashtiruvchi vositaga aylantira olganini ta’kidlash zarur. Asarda Mirsalim Sodiqning fojiiyali qismati boshlanishida hal

qiluvchi obraz sifatida harakterlidir. Mirsalim va uning gumashtalari tomonidan uyushtirilgan ig'vogarliklar Sodiqning hayotini izdan chiqarib va uning nomi ro'yhatlardan o'chirila boshlandi. Asarda shunga oid bir voqea tasviri harakterlidir. Konferensiyada ilgor maktablar nomi sanalganda Sodiq rahbarlik qiladigan maktab nomi tilga olinmaydi. Ushbu masala yuzasidan gazeta hodimining Sodiq bilan suhbatiga ahamiyatga molikdir .

“-Ha, rosdan ham dedi- gazeta hodimi nimadir birdan esga tushganda bo'ladigan shoshinqirash bilan, - mana dokladda ham sizning maktabingiz bilan nomingiz, nima uchundir qizil qalam bilan o'chirilgan ”.

Hodim gazetada beradigan hisobotda foydalanish uchun olingan maorif mudiri dokaladining o'sha sahifasini ochib ko'rsatdi. CHindan ham maktabi va nomi qizil qalm bilan o'chirilgan, lekin o'qish mumkin. ”kim o'chirgan?, “nimaga o'chirilgan?” degan savol Sodiqning hayoliga keldi va muhbirdan so'radi.

- Kim o'chirgan bo'lishi mumkin?

- Kim dokladni qizil qalam bilan ko'rib chiqqan bo'lsa, o'sha bo'ladida dedi muhbir mujmalgina qilib¹”.

Ushbu lavhada qizil qalam bilan o'chirilgan degan fikrning uch marta takrorlanishi muxbirning mujmal javoblarida shoro siyosatini fosh qiluvchi juda katta ramziy ma'no yashirgan. SHo'ro hukumatining barcha belgilariga qizil rang ustuvorligini hisobga oladigan bo'lsak, yozuvchi aytmoqchi bo'lgan fikr ko'lami kengayib boraveradi.

Adib o'z qahramoniga Sodiq deb nom berishi bejizga bo'lmasa kerak . Odatda Sodiq deb samimiy, vafodor kishilarga nisbatan aytiladi.

Sodiq bu – asr avvalida (XXasr) yerda jannat barpo etilishiga qattiq ishongan kommunistlar.

Sodiq bu – har qanday sharoitda ham o'z maslagi, dini, e'tiqodi, g'ururi, vijdoniga sodiq o'zbek xalqi .

Sodiq bu – Shuhrat .

¹ SHuhrat “Oltin zanglamas” 112-bet. Toshkent 1999 y. SHarq nashriyoti.

Asarda Sodiq obrazi chin kommunist, kommunistik partiyaga sodiq kishi tarzida tasvirlangan. U 1936 yil qabul qilingan SSSR konstitutsiyasini jahonda tengi yo'q konstitutsiya deb biladi. Kommunistik partiya ko'rsatmalariga og'ishmay amal qiladi. Sodiq tarix fani o'qituvchisi, keyinchalik maktab direktori. Bir necha vaqt avval "bosmachilar" ga qarshi kurashda faol ishtirok etgan. "Kommunizmni oily hayot" deb tushunib, unda farzandlari baxtli yashashiga qattiq ishonadi. Hatto partiyadan o'chirilganini ho'ngrab yig'lab yuboradi. Tuhmat, ig'vo va chaqiq orqasidan qamoqqa tushganda ham, badnom bo'lib sibir sovuqlariga surgun qilinganida ham, urush janggohlarida qon kechganida ham, partiya safiga yana qaytish orzusi tark etmaydi. Sodiqning bu sifatlariga bugungi nuqtayi nazaridan yondoshsak chalkashliklar kelib chiqishi mumkin. Sodiq Qo'chqorov shaxsiga o'sha payt nuqtayi nazaridan baho berish maqsadga muvofiqdir. Zero o'sha paytda fuqorolarning dunyoqarashi sotsiolizm asosida shakllantirilgan edi. Jamiyatning aksariyat fuqorolari huddi Sodiq kabi fikrlar edi.

Bundan tashqari roman yozilgan payt 1965 yilda adabiyotda sotsiolistik – realizm metodi hukmron metod bo'lib turgan paytda boshqacha yozish mumkin emas edi. Qolaversa romanning qatag'on mavzusi yoritilgan ilk na'muna ekanligini hisobga olsak, yozuvchining juda katta ijodiy jasorat ko'rsatganiga guvoh bo'lamiz.

Romanda eng ishonarli, hayotiy bo'yoqlarda tasvirlangan asar qahramoni hatoyidagi fojialarda va roman voqealarida muhim rol o'ynagan obrazlardan biri bu Mirsalim obrazidir. Yozuvchi Mirsalim obrazini uning butun murakkabligi bilan tasvirlaydi. Mirsalim obrazini hayotda o'zi yaxshi tanigan, bilgan kishining pratatipi asosida yaratganiga shubha yo'q. Mirsalim obrazi asar avvalida go'yo hojatbaror, kishilardan yordamini ayamaydigan etib gavdalangan. Voqealar rivojida o'quvchi buning aslida niqob ekanligini, aslida uning riyokor kimsa ekanligining guvohi bo'lib boradi. U o'z manfati yo'lida hech qanday yo'ldan qaytmaydi. Uning ikkita tili bor. Birisi uyda gapirsa, ikkinchisi ko'chada gapiradi. SHuningdek ikkita familyasi ham bor. Revalyutsiyadan oldin Mirzohidiy bo'lgan bo'lsa, revalyutsiyadan so'ng Mirzohidov. Asar boshidagi Mirzohidov asar oxirida, Gitler lagerida yana Mirzohidiyga aylanib oladi. Zamona zayli bilan o'zgarib turuvchi

bunday “buqalamum” kimsalar, o’sha davr ruhiyatiga xos eng xarakterli xususiyatlardandir. Aslida kim xalq dushmani, kim xalqning fidoiy farzandi, kabi masalalar o’sha davr hukumatini qiziqtirmasdi. Hukm sohta guvohlarning ko’rsatmasi asosida asosida o’qilavergan. Aslida ham shundaymi ? yo yo’qmi ? bu hech kimni qiziqtirmasdi. Zamon talato’plaridan silliqqina o’tib ketishning munofiqlikdan o’zga yo’li yo’q edi. Boshqacha qilib aytganda bu davrda riyokor, ikkiyuzlammachi, Mirsalim kabi kishilarning oshig’i olchi bo’lgan payt edi.

Tashqi tomondan Mirsalim katta kuchga ega kishidek ko’rinsada, lekin aslida ichi po’k kishi. U yoniga bir ikki g’alamislarni to’plab, yetmaganiga Sodiqlning xotini Musharrafni ham sherik qilib Sodiqlan qutilib oladi. Oldiniga ish bunchalikka borib yetishidan (Sodiqlning qamalib ketishidan) esankirab qoladi. Huddi hamma qo’lini bigiz qilib “ana o’z do’shini qamatgan nomard” deb ko’rsatayotgandek . Huddi birov kelib uni tergov qiladigandek uyiga qamalib oladi. Har kuni ertadan kechgacha joynamoz ustida o’tiradigan odat chiqaradi (uning vahimaga tushib qolsa namoz o’qib boshlash odati bor edi) . So’ng pisib yotsa o’zini ham ayblashlaridan qo’rqib, darrov to’nini o’zgartiradi. Qayerda ikki odam gaplashib tutganini ko’rsa, oralariga suqilib kirib Sodiqlni yomonlay boshlaydi. Majlislarda ham bu haqida gapirib yuradi. Maktabda ham Sodiqlni esatadigan narsalarni yo’qotishga kirishadi. (Sodiqlning konspektlari , kalxat, bo’ri chuchelalari va boshqa) Uning bu harakatlari tezda baland idoralar e’tiboriga tushib maktabga direktor qilib tayinlanadi. U endi yomonlash, ig’vo bilan cheklanmay ochiqchasiga yomonlikka o’tadi. Sodiqlning ukasini o’qishdan haydatadi, uyini tortib olib ko’chib o’tadi.

Bu orada urush boshlanib, Mirsalimning paytavasiga qurt tushadi. O’zi yomon ko’rgan bir ikkita odamni orqavorotdan urushga jo’natadi . O’zi esa shuncha harakat qilsada urushdan qolishning epini qilolmaydi. Urushning borishini har kuni radiodan tinglab, Gitlarning g’alabasiga shubha qilmay qo’ydi. Uyida yashirincha nems tili o’rgana boshlaydi (nems tili nega kerakligi so’ng ma’lum bo’ladi). Urushga jo’nashi arafasida qizi Azizaga yozg’irib yig’laganda kitobxon ko’z o’nggida Mirsalimning subutsiz , jirkanch qiyofasi asl hoida namoyon bo’ladi.

Romanda adib “bosmachi” obrazini ham yaratgan. Metod va zamon talablariga ko’ra bu obraz salbiy ma’noda aks etgan bo’lsada, yozuvchi uni Sodiq bilan yonma – yon tasvirlash orqali qatag’on jarayonining asl mohiyatini mohirona ochib beradi. SHu o’rinda Sodiq bilan Dilovorxo’jalarning mana bu suhbatlari ahamiyatga molik.

“To’g’risi dushmansiz hayot yo’q. To’g’ri, dushmanlik qilgan kishilarim bor. Ular meningina emas, butun bir sinfning dushmanlari. Ularga qarshi kurashdim, ko’p qatori g’alabam bilan quvondim. Mening bu kurshim mehnatimning oily turi edi : kurash – mehnat, mehnat - kurash ! Nahot endi men o’sha qarshi kurashganim kishilar safiga o’tib qolsam. Hammasidan ham Dilovarxojaning gaplari alam qiladi: “Keladigan erimiz bitta ekan-u, joningizni muncha jabbarga berib nima qilardingiz o’sha yillari!”

Dilovarxoja o’z fikriga yakun yasaganday solmoqladi:

-Sizga o’xshagan ola ichimizdan chiqmaganda balki ...

-Siz bilan “bitta - yarimta ola” emas, xalq kurashdi. Xalq nima ekanligini bilasizmi ? Dovul ! Hali ichimizdan ola chiqib yengilganmiz, deb yuribman deng?

- Ha, xo’p , xalq kurashgan, ekan xalq bilan birga ekansiz, nega endi bu yerda o’tiribsiz ?

Sodiq nesha oydan beri shu sovalga javob topalmay qiynalar edi. Endi bunga nima desin . Tuxmat desa ishonmaydi, tushunmovchilik desa shuncha vaqt davom etadimi ?

- Hammamiz bir bo’zning uchi bo’lamiz, uka, boy-kambag’al – nimasi, musulmon- kofirni ajratish kerak. Din oyoq osti bo’lib ketdi. Buxaroiy sharifdan nima qoldi ! Amir arkida bolalar sigir boqib yurganmish. Ichimizdan ola chiqib , “Voy shoshimni bosib olmang” deydigan erkaklar kopayib ketdi. bunaqalarning ko’pini ko’rganman, bunaqalarning oshga qo’li , gapga tili uzun xalos¹ ...”

Adib garchi qo’rboshinig tilidan bo’lsada mustabid tuzum adolotsizligini , o’zining sodiq o’g’lonlarini ham jazoga mubtalo etayotganini ayta oladi .

¹ SHuhrat “Oltin zanglamas” 165-bet. Toshkent 1999 y. SHarq nashriyoti

Romandagi ayollar obrazi ham muhim ahamiyatga ega . Mustabid tuzum xalqni turli toyifaga ajratib tashlash orqali o'zining hukimronligini mustahkamlab oldi . Chor imperiyasi davridagi “Bo'lib tashla , hukimronlik qil¹” shioriga og'ishmay amal qildi . Xalq turli qatlamlarga ajratildi . Ishchi –noishchi , boy-kambag'al kabi . Shu xalq ichidan go'yoki xalq dushmanlari fosh etildi . Shu ma'noda o'zbek xotin-qizlari hayotida , ma'naviyatida katta o'zgarishlar sodir bo'ldi . Yozuvchi hayot mantig'i asosida asar qahramonini ikki marta uylantirib (farzandsizlik natijasida) , Sodiqli fojiiyasi orqali bu davrdagi turli ayollar partretini yaratishga muvofiq bo'ladi. Har ikkala ayol ham (Jannat va Musharraf) o'sha davr ayollari timsoli . Shaxsga sig'inish yillari fojiiyalari nafaqat erkaklarni balki , butun jamiyatni o'z domiga tortdi . Bu davr yo'g'on cho'ziladigan , ingichka uziladigan payt bo'ldi . Kishilarning sabrini , irodasini sinadi . Jamiyatda xuddi Musharrafdek o'z eridan , otasidan , aka-ukasidan hatto onasidan ham tonadiganlar topildi . Ayni chog'da Jannatdek vafodor ayollar , aka-uka , yor-do'stlar ham talaygina edi .

Asarga “asl aynimas” maqoli asos qilib olingan . Shunga ko'ra romanga “Oltin zanglamas” nomi berilgan . Oltin bu- haqiqat timsoli . Haqiqat egiladi , lekin sinmaydi . Yozuvchi asar g'oyasidan kelib chiqib , kelajakda yaxshi kunlar kelishini, xalqni yo'qotib bo'lmasligini takidlagandek go'yo. Romanda mushtiparu-munglig' o'zbek onasi Adolat xola obrazi yaratilgan . Stalin vafotidan so'ng , shaxsga sig'inish oqibatlari tugatila boshlagach , ko'pgina qismatdoshlari qatorida Sodiqli ham oqlanadi . SHu munosabat bilan o'zi direktorlik qilgan maktabda kanferentsiya o'tkaziladi . Royon partiya komiteti sekretari va boshqa Sodiqlining qadirdonlari so'zga chiqib : shaxsga sig'inish yillarining xunuk oqibatlari , Sodiqlining fazilatlari haqida gapirib Sodiqlining oila a'zolariga Sodiqlining urush janggohlarida erishgan , lekin ololmay ketgan ordenini topshiradi. Shuncha jafolarni ko'rib , g'am g'ussaga chidagan Adolat xola , yaxshi kunlar sevinchini ko'tara olmadi , tantanadan keyin uch kun yotib vafot etdi².

¹ Fon Koufman

² SHuhrat “Oltin zanglamas” 304-bet. Toshkent 1999 y. SHarq nashriyoti

Adolat xolani ushlab turgan narsa yaxshi kunlar umidi edi , jondan ortiq ko'rgani farzandi nomi oqlanib , haq joyiga qaror topgach u omonatini toshirdi . SHu kabi xalqni ham yengib bo'lmaydi . Jahonni zir titratgan ne ne jahongirlar o'tdi . Xalq esa abadiy qoladi . Hech kim bu xalqni mahv eta olmaydi . Bunga qariyb bir yuz ellik yil davom etgan chorizim istilosi misolida ham amin bo'lsak bo'ladi .

II-BOB. POETIK TABDILDA TIPOLOGIK MUSHTARAKLIK VA IJODIY INDIVIDUALLIK UYG'UNLIGI

2.1. Muhit va shaxs qiyofasini ochishda tafsilot hamda tasavvur aloqadorligi

Roman (frans. roman dastlab roman tillarida yaratilgan badiiy asar) – inson hususiy hayotini jamiyat bilan bog'lab, keng tasvirlovchi yirik epik janr¹. Muayyan shaxs taqdiri, uning o'zini anglab yetishi: ongining uyg'onishi, xarakterining tashkil topishi va shakllanishi roman markazida turadi, shaxslar taqdiri vositasida ijtimoiy hayotning u yoxud bu jihatini ifodalaydi. Qissa va hikoyadan farqli o'laroq, romanda qalamga olingan voqea-hodisalarda ko'p personojlar qatnashadi, ularning hayoti va kurashlar bir-biri bilan bog'lanadi. To'qnashadi. Yuqorida qayd etganimizdek, roman markazida shaxsiy taqdir va o'y kechinmalarga ega bo'lgan, inson turar ekan, demak, romanda xarakter yaratish masalasi g'oyatda muhim ahamiyat kasb etadi: roman qahramoni, tamomila individual shaxs va ayni chog'da, jamiyat bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Shu sababli romanda individual taqdir orqali ijtimoiy hayotning, xalq turmishining u yoxud bu jihatlari badiiy tadqiq qilinadi. Chindan ham yetuk roman xalq hayotining ma'naviy ko'zgusi hisoblanadi. Roman keng qamrovli (romanbop), ulkan fikr mahsuli bo'ladi. Agar, hikoyada qahramon hayotidagi biron bir voqea hikoya qilinsa, qissada barcha voqealar va persanojlar qahramon hayotini va mohiyatini ochishga qaratiladi. Romanda esa, qahramon (yoki qahramonlar) obraz, voqealar birikkan holda davr ruhiyatini aks ettirishga xizmat qildiriladi.

Romanning mavzu ko'lami nihoyatda keng bo'lib o'z janr taraqqiyoti davomida turli mavzularda romanlar yaratilgan: XX asrning 90- yillaridagi ijtimoiy siyosiy vaziyatdagi o'zgarishlar natijasi o'laroq, o'zbek romanchiligida Stalin qatag'onlari haqida romanlar yaratila boshladi. Shunday romanlardan biri Shukrulloning “ Tirik ruhlar “ (1992-1998) romanidir.

Roman muallifi Shukrullo Yusupov 1921 yil Toshkent shahrida tug'ilgan. Toshkent Davlat Pedagogika Institutini tugatgan. O'zbekiston Yozuvchilarining

¹ Boboyev. T “Adabiyotshunoslikka kirish” 485-bet. Toshkent 2002 yil O'zbekiston nashriyoti.

uyishmasida, G'ofur G'ulom nomidagi nashriyotda muharrir bo'lib ishlagan. Shukrullo "O'zbekiston xalq shoiri" unvoniga sazovor bo'lgan. Shukrullo 1951 yil shaxsga sig'inish davrida nohaq aylanib, yigirma besh yilga surgun qilinadi. XX sezddan so'ng oqlanib uyiga qaytdi. U ijodda she'rlardan tashqari bir qancha nasriy asarlar ham yaratadi. Qatag'on mavzusiga murojat qilib "Kafansiz ko'milganlar", "Tirik ruhlar" asarlarini yaratadi. "Kafansiz ko'milganlar" Shukrulloning Gulag orollarida ko'rgan kechirganlari haqida yozilgan bo'lsa, "Tirik ruhlar" romani birinchi o'zbeki yuristi Ubaydulla Xo'jayev haqidadir. Adib har ikkala asarni o'z xotiralari, ko'rgan kechirganlari haqida faktlarga tayangan holda yozgan. Har ikkala asarda ham yozuvchi shaxsi aks etgan. Agar "Kafansiz ko'milganlar" qissasi qahramoni yozuvchining bevosita o'zidir. Ya'ni avtobiografik asar bo'lsa, "Tirik ruhlar" romani qahramoni Ubaydulla Xo'jayev esa, yozuvchining bevosita ko'rgan bilgan odami, ya'ni u Ubaydulla Xo'jayevning jiyani. Adib asarni yozishda o'z xotirasi va qolaversa tarixiy faktlarga tayangan holda yozadi. Shuningdek, asarda yozuvchi Ubaydulla Xo'jayev haqidagi xotiralarini ko'pincha otasi tomonidan aytib berilganligini bir necha o'rinlarda eslatib o'tadi.

Roman qahramoni Ubaydulla Xo'jayev tarixiy shaxs bo'lib, u O'zbekistonda mahalliy xalq orasidan chiqqan birinchi o'zbek yuristi. Ubaydulla Xo'jayev Toshkent shahar Shayx Xovandi Tahur dahasi, Mergancha mahallasida Asadulla Abdurahmonxo'ja bog'bon va To'xtabibi aya oilasida 1885-yilda dunyoga kelgan. Uning Bashrilla, Sunnatilla va Muborakxon singari ukalari va singlisi bo'lgan. Otasi Asadulla Mahsum o'qimishli, keng dunyoqarashga ega inson bo'lib, u zamonaning zayli bilan uchala o'g'lini ham rus tuzem maktabiga o'qishga beradi. O'g'illari xat-savodni yaxshi chiqarib yetuk tarjimon bo'lib yetishadi. Katta o'g'li Ubaydulla o'qishni tugatgach, Toshkent shahar birinchi uchastkasining Miravoy sudyasi Oranskiyga kamtarona ish haqqi evaziga ishga joylashadi. U keyinchalik Toshkent okrug sudiga erkin mirza sifatida ishga joylashadi va ishbilarmon mahalliy kishilarning biri sifatida sudda tanish orttiradi. Unga mahalliy yuristlardan biri e'tibor berib, uni Rossiyaga o'zi bilan olib ketadi. Rossiyada u ish yurituvchi

bo'lib ishlaydi. Shuningdek, Saratov inistitutiga o'qishga kirib, advokatlik diplomini olishga muvassar bo'ladi.

Toshkentga kelgach xususiy advokat sifatida ish boshlaydi, qolaversa "Xurshid" gazetasining xodimi sifatida ham ishtirok etadi. 1905 yil oktabr monifesti e'lon qilingandan so'ng o'zi gazeta ochishga harakat qiladi va o'zi bosh muharrirligida "Sadoyi Turkiston" gazetasini chiqaradi, shuni aytish joizki, chor hukumati mahalliy tilda gazeta chiqarishiga xayrixoh emasdi, shuning uchun Ubaydulla Xo'jayevning gazetasi turli qiyinchiliklarga uchraydi. 1914 yil yanvar oyidan chiqishi kerak bo'lgan gazeta 1914yil aprel oyidagina chiqishga erishadi. Faqatgina Ubaydulla Xo'jayevning say harakati tufayligina gazeta dunyo yuzini ko'rishga muvaffaq bo'ladi. "Sadoyi Turkiston"ni Ubaydulla Xo'jayev, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon, Abdurauf Fitrat, Muzaffarzoda, Shokirjon Raximiy, Mirmuhsin Shermuhamedov, Mirmulla Shermuhammad, Tavvallo barchalari qo'lni qo'lga berib gazetani 1914-1915 yillar mobaynida muntazam chiqarib turadilar. Ammo gazetaning iqtisodiy yuki ko'proq Ubaydulla Xo'jayevga tushardi. Mablag' yetishmasligi natijasida gazeta yopilib qoladi. Ubaydulla Xo'jayev yana gazeta ochishga urinadi, lekin ruhsat ololmaydi.

U xususiy advokat bo'lib hamma vaqt mahalliy xalq vakillaridan yordamini ayamay kelgan. Jahon urushi boshlanib oq podsho mardikor olishga farmon bergach Ubaydulla Xo'jayev bu farmonga o'z fikrini bildirib, mardinor emas, askar yuborish kerak degan fikrni o'rtaqa tashlaydi. Mardinorlikka qrshi Toshkentda, Jizzahda ko'tarilgan qo'zg'alonlarini bostirishga harakat qiladi, shuningdek, u Mardikorlarni uyiga qaytarishga harakat qiladi, oxir oqibatda bunga erishadi. Uning mahalliy xalq orasida obroyi katta bo'lgan. U chor hukumati vaqtida ham, sovet davlati tuzilgandan keyin ham rus ma'murlariga xavfli odam sanalib, hamma vaqt taqib va kuzatish ostida bo'ladi. Oktabr revolyutsiyasidan so'ng, Lenin va Stalinning mustamlaka o'lkalarga muxtoriyat berish haqidagi vadasidan so'ng, Qo'qonda Turkiston Muxtoriyati tashkil topdi. Ubaydulla Xo'jayev Muxtoriyatning arboblardan biri bo'lib, u harbiy vazir

vazifasini bajaradi. Afsuski bolsheviklar o'z so'zlaridan tonib uch oy o'tar o'tmas, Turkiston Muxtoriyatini qonga botiradi. Muxtoriyat ag'darilib, uning rahbarlari hibsga olinadi. Bu paytda U. Xojayev Samarqandga mablag' va askar to'plash uchun ketgan edi. Qo'qon voqealaridan so'ng Boshqirdistonga ketadi. Bu paytda Orenburgda ham muhtoriyat tashkil topgan bo'lib, Turkiston muhtoriyati tor-mor etilgach Boshqirdistondagi Muxtoriyat boshiga ham shunday kun tushadi. Shu joyda, Ubaydulla Xo'jayev qamoqqa olinib, Moskvadagi Butir turmasiga yuboriladi. Bu yerda boshqird do'sti Ilyos Alqin bilan birga o'tiradi. Ubaydulla Xo'jayev turmadan chiqqach Toshkentga qaytadi. 1931 yil yana qamoqqa olinib, 10 yilga surgun qilinadi. 1937 yil muddatidan oldin chiqib kelgach Toshkentda singlisi Muborakxonning uyida turadi. 1938 yilda yana qamoqqa olinadi. Tergovda 1918-20 yillarda ingliz josuslari uchun ishlagan degan aybni to'nkaydilar. Tergovchilar unga birorta aybni to'nkab, ayblay olmaydilar. Shunga qaramay SSSR NKVD ning Maxsus kengashi Ubaydulla Xo'jayevni josuslikda ayblab, 1939 yil 8 yilga surgun qilish to'g'rida qaror chiqaradilar. U 1939 yil qamoqxonada vafot etgan. Ubaydulla Xo'jayev oradan ellik yil o'tgach 1989 yil to'la oqlanadi. Uning ijtimoiy siyosiy huquqlari tiklanadi. O'zbekning asl farzandlarida biri Ubaydulla Xo'jayev o'qimishli kishi, qolaversa u yurist bo'lib, qonunlarni yaxshi bilardi. Shuncha bilim, qonunlarni egallagan kishi mustabid tuzumning adolatsiz changallaridan chiqishga yo'l topolmabdimi, unda omi fuqaroning holini tasavvur qilish qiyin emas.

Shukrulloning „Tirik ruhlar“ romani xalqning ana shunday fidoiy o'g'lonlaridan Ubaydulla Xo'jayev haqida. Asar muallif tilidan hikoya qilinadi. Asarda voqea-hodisalarni tafsilotini berish va xotirlash orqali, muallif o'sha davr ruhiyati va manzaralarini chizadi. Shuningdek, qatag'on jarayonining shavqat bilmas va adolatsizliklarini fosh etishga harakat qiladi. Asarning asosiy voqealari mahalliy advokat Ubaydulla Xo'jayev ustidan chiqarilgan o'lim haqidagi hukmning xabari bilan boshlanadi. Otishga chiqarilgan hukm ayblanuvchining yaqin qarindoshlari va yaqinlarining bu hukmga munosabatini aks ettirgan adib,

o'quvchini Ubaydulla Xo'jayev shaxsi, jamiyatda tutgan o'rni va bajargan ishlari haqida tanishtirishga o'tadi.

Agar Shuhrat „Oltin zanglamas“ romanida qatag'on voqealarini qahramonlar harakatlari va dialoglari, shuningdek, ijtimoiy hayotning turli-tuman voqealari orqali ochib bersa, Shukrullo „Tirik ruhlar“ romanida bu jarayonni voqealarning batafsil tafsilotini berish, joiz va nojoiz tarzda o'z tasavvurlari orqali ochishga urinadi. Masalan: Ubaydulla Xo'jayevni otish haqida qaror chiqarilganda butun qarindosh - urug'lari, xususan, onasining bu voqeaga nisbatan dod-voyini aks ettiradi. Asardan olingan mana bu parchaga e'tiborni qaratamiz: „ Ammo bu shum xabarni eshtgan onaning holi ne kechdiykin? Uning axvolini tasavvur qilib bo'lmasdi. Ayni navqiron yigit chog'ida vafot etgan o'g'li Abdulazizning dog'i yuragidan arimasdian, kutilmaganda yana bir o'g'li Ubaydullaxon otishga hukm qilinganligi xabarini eshtgandagi oh-u dodiga chidab bo'lmasdi.

- Shu niyatda seni tuqqanmidim bolam!... tug'may o'lsam bo'lmasmidi! Xudoga nima yozgandim! Xudo menga dono, dunyoga aqli yetadigan farzand o'rniga dovdirroq o'g'il berganda bu azoblarga qolmasdim!

Taskin berolmaysan! So'z topilmaydi! Birdaniga ikkin navqiron o'g'ildan ayrilish azobiga chidash osonmi! Xudoning o'zi to'zim bersin!

Bu onalarning oh-u dodini eshtib tosh yuraklar ham bardosh berolmasdi.

Mana necha yilki, bu onalarning faryodlari, nolalari yuraklarni tilka pora qilib, quloqlardan ketmaydi.

Hech Bandai mo'minga farzand dog'ini ko'rsatmasin! Onam, deb yig'latsin-u, bolam deb yig'latmasin. Xudoyo, xudo bando, bu ko'rguliklarni hech bandaning boshiga solma!

Bu faqat Ubaydulloxonning boshiga tushgan ko'rgulikmidi? Uning faryodimikin?! Yo'q ! 24 yoshida qamalib, Sibir sovuqlarida qo'lib ketgan Usmon Nosir onasining ham faryodi edi.’’¹ Tarzida adib romanidagi onaning nolasini o'zining o'y fikrlari bilan hamohanglikda ifodalaydi.

¹SHukrullo "Kafansiz ko'milganlar, Tirik ruhlar" 174-bet. Toshkent 2007 yil

Shuhratning „Oltin zanglamas“ romanida ona obrazi qatag'on jarayonidagi holatini boshqacharoq tarzda keltiradi. „...o'zi tinchlikmi, bolam? deganicha Adolat xola eshik yonida toshdek qotib qolga edi. „o'zi hozir keladi“ bilan boshlangan tintuv tun oqqanda tugadi. O'rta bo'y, oq-sariqdan kelgan (keyinchalik Qodir aktdan ismini bilgan Pushkaryov) chetda rangi bo'zdek oqarib tashqarida o'tirgan Adolat xolaga tez-tez qarab qo'yardi. Uning nazarida kampir juda holdan toyib borayotganga o'xshar, hali zamon qo'lidan bola tushib ketib, o'zi ham mukkalab yiqiladigandek ko'rinardi. U Qodirni sekin yoniga chaqirdi.

- Valerianka yo'qmi, kampirga ozgina ichirib qo'ysangiz!“ –dedi”¹

Yuqoridagi holatlarda qatag'on mashinasi domiga tushgan farzandlar taqdiriga kuyib yongan onalar obrazi gavdalandiriladi.

Shuhratning „Oltin zanglamas“ida onaning ahvoli ruhiyati orqali real hayotdagi konkret ona ko'z oldimizda gavdalanadi. Onaning dardu-qayg'ulari kitobxonga o'tib, o'quvchi onaning g'amiga bevosita sherik bo'ladi.

„Tirik ruhlar“da esa bu holat boshqacharoq tus oladi. Bunda muallif onaning dard olamiga o'z munosabatini bildirib, o'quvchi mustaqil munosabat bildirishiga o'rin qoldirmaydi. Bunda onaning faryodi o'quvchiga bir axborot tarzida yetib keladi. Farzandi otilishga hukm qilingan onaning ahvol ruhiyati o'quvchiga yuqmaydi. Muallif onaning faryodi tafsilotida davom eta turib, bu faryod Sibir sovuqlarida qolib ketgan Usmon Nosir, xalq dushmani sanalib otilib ketgan A Qodiriy, Cho'lponlar, A Ikramov, F Xo'jayev onalarining ham faryodi ekanligini uqtirib ketadi. Buning bilan adib U Xo'jayev onasi misolida o'sha davrdagi barcha onalarni holat ruhiyatini aks ettiradi.

Adib romanni yozishda tarixiy materiallardan, faktlardan keng foydalanadi. Bu faktlarning barchasini U Xo'jayev shaxsi, shuningdek, repressiya jarayonining asl mohiyatini ochishga qaratadi. Qatag'on mashinasi domiga bir ilingan kishi, butun umr uning to'ridan ozod bo'lolmaydi. Bu mashina kishilarning gunohi bormi, yo'qmi bunga qarab o'tirmaydi. Romanda adib Ubaydulla Xo'jayevning mustabid tuzum uchun xavfli sanalib kelinganini

¹ SHuhrat „Oltin zanglamas“ 131-132-betlar. Toshkent 1999 yil

Saratov institutrida o'qib yurganida Lev Nikolayevich Tolstoyga yozgan xatidan boshlanganini ishonarli dalillaydi. Lekin bu jarayonda ham Tolstoy va Ubaydulla Xo'jayev mulohazalariga ko'p o'rin ajratmay, voqea tafsilotiga ko'proq o'rin ajratadi. Garchi adib Ubaydulla Xo'jayev shaxsini ko'rgan bilganlarning xotiralariga tayangan holda, asar yaratgan bo'lsada, ko'p o'rinlarda o'zining shaxsiy fikr mulohazalari tasavvur mushohadalarini ham asar davomida o'rinli o'rinsiz bertib boradi, bu holat asardagi suhbatlarda ham, hatto Ubaydulla Xo'jayev haqidagi mulohazalarida ham o'z aksini topgan, bu o'rinda asardan olingan quyidagi parchaga etibor bersak.

„Bola -chaqa orzusi muhabbat lazzatidan kechgan Ubaydulla

Ayriliqdan kim o'libdi,

Hammadan o'lim yomon,....

degan naqlga amal qilib, yoz o'rtalarida o'zi Toshkentda birga ishlagan rus sudyasi bilan Saratovdagi oliy huquq o'quv yurtiga jo'naydi.¹ „Parchadan ko'rinadiki, U Xo'jayevning Saratovga o'qishga ketish jarayonidagi ahvol ruhiyati butun asarda bo'lgani kabi obektiv tarzda ifodalaniladi. Adib romanni yozar ekan, uni o'z mulohazalari bilan boyitib boradi. Lekin yozuvchi qahramon haqida aytar ekan, uning xarakterini ochishni maqsad qilib qo'ymaydi. Ya'ni romanda qahramon harakteri, yaxshi yoritib berilmagan. Vaholanki, roman janri talabiga ko'ra, qahramon xarakterini yaratish g'oyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek roman uchun zarur elementlarning yana biri bu konfliktdir.

Ingliz yozuvchisi, publitsisti, tarixchisi, adabiyotshunosi Raul Foks (1900-1937) o'zining „Roman va xalq“ tadqiqotida roman „inson bilan jamiyat o'rtasidagi muvozanat yo'qolgan joyda rivojlanadi“ shunga ko'ra U Xo'jayev va u yashagan davrda kuchli ziddiyat mavjud. Ubaydulla Xo'jayev o'z davri uchun ziddiyatli shaxs. Ya'ni o'z davridan ilgarilab ketgan, davrining qoloqlilari, ikkiyuzlamachiliklari qolipga sig'maydi. Muallif asarda Ubaydulla Xo'jayev va uning davrini butun tafsilotlari bilan ta'riflaydi-yu, uning

¹ SHukrullo „Kafansiz ko'milganlar, Tirik ruhlar“ 229-bet. Toshkent 2007 yil

harakterining tadrijini shakllantirmaydi. Asarda umuman konflikt yo'q. Asar boshdan oxir bir xil uslubda yozilgan. Xattoki, Ubaydulla Xo'jayevning Stalin bilan uchrashganida ham konflikt yuzaga kelmaydi. Bu jarayonda adib dialogdan juda kam foydalanadi. Xolbuki, badiiy asarda dialog qahramon xarakterini ochish va konfliktni yuzaga keltirishda muhim omil vazifasini bajaradi. Yozuvchi bu o'rinda ham o'z pozitsiyalariga sodiq qolib uning munosabatlarini bildirishda davom etadi. Shu o'rinda Ubaydulla Xo'jayev, Ilyos Alqin va Stalin suhbat berilgan parchaga e'tibor qaratsak;

„Stalin bular bilan uchrashganda qamalgan yoki qamoqdan chiqqan mahbuslar sifatida emas, go'yo buni bilmagandek, ikki mustaqil davlatning vakillari bilan uchrashgandek muomulada bo'ladi...

Shuhbat ularning o'zini baland qo'ymasdan, inoqlik ruhiyatida o'tdi. Bularga Stalin hatto ichki tuyg'ularni, o'zining hayotida bo'lgan nuqsonu armonlarni ham yashirmay aytishga ishonadigan do'stlar sifatida munosabat bo'ladi. Suhbat davomida juda xotirjamlik bilan trubkasini tutatib, katta bir tashvishdan qutilgandek:

-Yoshligimda men ham millatchi bo'lganman, mana endi undan batamom qutildim. Sizlarchi? – degandek o'rtaga gap tashladi. Bularning ko'ngliga qo'l sola boshladi.

Nega birdan he yo'q, be yo'q, millatchilik haqida gap ochib qoldi? Buning tagida nima bor, bu nimaga ishora? Bu bilan Stalin nima demoqchi? Nega bir og'iz Turkiston Muxtoriyatining taqdiri uning qonga belanish sabablari haqida gap ochmadi? Nega tepasida o'zi turgan bu qirg'indan xabari bo'lmasin¹.

Romanni yozishda adib tarixiy hujjatlar, faktlarga asoslanib harakat qiladi. Shubhasiz, u bu voqealarni juda yaxshi bilgan. Lekin bir o'rinda mardikorlar qo'zg'aloni haqida ayta turib nima uchundir bu voqeani 1914-yil deb ko'rsatadi. Bu holat roman nashri bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin, yana bilmadik.

Romanda qamoqxona, undagi shart-sharoit, qatag'on qilinganlarga nisbat qilingan tergov jarayonlari ishonarli tarzda ochilgan. Ehtimol muallif bu jarayonlarni o'zi

¹ SHukrullo "Kafansiz ko'milganlar, Tirik ruhlar" 234-bet. Toshkent 2007 yil.

boshidan kechirganidan bo`lsa ajabmas. Nima bo`lganda ham Shukrullo xalqimiz tarixining “eng qora kunlari” aks etgan “Tirik ruhlar” romani orqali millatimizning fidoiy farzandi Ubaydulla Xo`jayev shaxsi va faoliyati haqida muhim manba bo`luvchi asar yaratdi deya olamiz.

2.2 Xronologik aniqlik matn yaxlitligini ta'minlash omili sifatida

O'zining minglab kitobxonlarini topgan O'tkir Hoshimov asarlari nafaqat o'zbek xalqi, balki qardosh xalqlarning ham sevimli yozuvchisiga aylangan. Biz uning kitoblarini o'qiganimizda ijodi xalq hayoti bilan naqadar yaqin ekanligining guvohi bo'lamiz. Uning yozganlari afsona, ertak ham emas, sof haqiqat. Kitobxon unda yo otasi, yo akasi va yo yaqin kishisi bilan uchrashadi. Olamdan nom-nishonsiz o'tib ketgan, ammo shon-sharaf bilan yashagan kishilar ko'z oldimizga keladi. Ularning quvonchlaridan ko'nglimiz ko'tarilsa, g'amu – alamlaridan ko'zlarimizdan duv-duv yosh to'kiladi.

O'tkir Hoshimov adabitotga shaxsga sig'inish barham topa boshlagan 50-yillarning oxiri 60-yillarning boshlarida kirib keldi. O'zining dastlabki asarlari bilan atoqli adib Abdulla Qahhor nazariga tushadi, xalq mehrini qozonadi. Aytish mumkinki O'tkir Hoshimov omadli yozuvchi. U adabiyot maydoniga kirib kelgan davrda ijtimoiy hayotda bo'lganidek, badiiy adabiyotda ham erkinlik shabadasi esa boshlagan vaqt edi. Bu paytga kelib yozuvchilar o'z ko'nglidagilarini ochiq aytmasa ham ancha erkin yoza boshladilar. Xuddi shu davrda O'tkir Hoshimov asarlari birin- ketin dunyo yuzini ko'ra boshladi. Bir qator qissa va hikoyalari bilan xalq mehrini qozongan adib yetmishinchi-yillarning oxirlarida roman janriga qo'l urdi. Dastlabki romani "Nur borki soya bor" 1977-yilda yozilgan bo'lib, unda jamiyatda avj olgan "korrupsiya" muammosi olib chiqiladi. Asar yozilgan payt turg'unlik yillarida bu roman adabiy hayotga yangilik bo'lib qo'shildi. Adibning ikkinchi romoni uning shuhratiga yana shuhrat qo'shgan. "Ikki eshik orasi" (1982-1985) romanidir. Roman problematikasi nihoyatda keng. Undagi voqealar XX asrning o'ttizinchi- yillaridan to oltmishinchi- yillarigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Ramanda o'tizinchi- yillardagi qatag'oni ham, urush yillaridagi mashaqqad ham, urushdan keyingi iqtisodiy tanglik ham, 60 yillardagi tinch hayot ham bor, ammo adib har bir davrni tasvirlar ekan, o'sha davrning achchiq alamlarini qalamga oladi muallif o'ttizinchi yillar qatag'onini, urushning dahshatlarini ko'rmagan bo'lsa ham, ularni o'zi shaxsan guvohi bo'gandek

tasvirlaydi, O'kir Hoshimov " Ikki eshik orasi " romani uchun 1986 yil "Hamza" nomidagi davlat mukofotiga sazavor bo'lgan.

Daryoga qayiq tashlab unga o'tirmaguncha uning nafasini yaxshi his qilmaysan. Suningdek, tog`ning ulug`vorligini tog`dagi toshda turgan odam emas, aksincha unga uzoqdan nazar tashlagan kishi yaxshi his qiladi. Ya`ni tog`ga yaqin kelib emas, uzoqdan qaralganda, tog` o`zining bo`y-basti, salobatini namoyish qiladi.

Agar SHuhrat va SHukrullolar xalqimiz tarixidagi eng mudhsh davr repressiya davrini o`zlarining alamli xotiralari asosida yaratgan bo'lsalar, O'tkir Hoshimov esa, yozuvchi nuqtayi nazari bilan qatag'on jabrbrididalarining fojiaiy taqdirini chuqur o'rgangan, jarayonga atroficha yondoshgan holda yozadi. Qahramon adibimiz Said Ahmad "Borsa kelmas darvozasi" hikoyasining yozilish tarixi haqida to'xtalib, hikoyani yozish jarayonida yana qaytadan qamalib chiqqandek bo'lganini takidlaydi. SHunga ko'ra SHuhrat va SHukrullolarda asarni yozish jarayonida ichki hissiyot ustun bo'lgan bo'lsa, O'tkir Hoshimovda esa voqelikka holis yondashuv imkoniyatining ko'pligi bilan xarakterlanadi. "Oltin zanglamas" va "Tirik ruhlar" da yigirmanchi-o'ttizinchi yillar qatag'oni yoritilgan bo'lsa, O'tkir Hoshimov o'zining so'ngi romani "Tushda kechgan umrlar romanidir" da yigirmanchi-o'ttizinchi-yillar, urush davri tozalashlari, urushdan keyingi ziyolilar qatag'oni, afg'on urushi va "paxta ishi" repressiyalarini xronologik izchillikda yoritadi.

Inson ruhiyati juda keng olam bo'lib, undagi hissiyot va tuyg'ular ham anglab bo'lmas darajada cheksizdir. Xuddi shu his-tuyg'ular insonda ikki xil shaklda o'z ifodasini topadi: birinchisi anglangan, ma'lum mantiqqa ega bo'lgan, tashqi dunyoga nisbatan o'zining qat'iy xulosa va yo'nalishiga ega bo'lgan tuyg'ular. Bu tuyg'u insonning jamiyatga, odamlarga, atrof-muhitga munosabati va bular haqidagi ma'lum tushunchaga ega bo'lgan qarashlarni ifoda etadi. Bularning hammasini ong sintez qilib beradi, ya'ni ong bevosita ishtirok etadi. Ikkinchisi, ong osti hislari, ongga qalqib chiqmagan, lekin inson ruhiyatida doimo mavjud bo'lgan, obyektiv olam bilan tinimsiz aloqaga kirishib turuvchi hislar. Bu kabi hislar inson

ruhiyatining asosini tashkil etadi. Garchi biz biror ishni qilganda, gapirayotganimizda, o'zimizni tutishimiz, holatlarimiz bizga anglangan, ma'lum bo'lgan va xuddi biror mantiqqa bo'ysunganday bo'lib tuyulsa-da, ammo, shu hislarni yuzaga chiqaruvchi, shu tushunchalarga turtki beruvchi asosiy narsa-ong osti hislaridir. Inson ruhiyatida ongli faoliyat, ongli hislardan ko'ra anglanmagan hislar ko'lam jihatidan cheksizdir. Masalan, biz oldimizdan o'tib ketgan mushukni payqamay qolsak-da, ong osti hislari uni o'ziga qabul qiladi va ma'lum vaqtdan so'ng uni o'zi qabul qilgan ramzlar orqali tushimizga uzatadi. Shuning uchun ham tushimiz bizga hamisha g'ayritabiiy tuyuladi. Tushdagi voqea, hodisa, holat yoki obraz aynan ong osti hislarining tashqi dunyoni qabul qilish ramzlari bo'lib, odam ongli faoliyatdan to'xtagan, ya'ni uyqu paytida bu hislar inson miyasiga o'zi qabul qilgan ramzlarni tarqata boshlaydi.

Roman epik hodisa bo'lgani holda undagi biz uchun eng muhim jihatlardan biri subyektiv ibtido (ya'ni, asarda tasvirlangan narsaning o'zigina emas)dir desak, yanglishmagan bo'lib chiqamiz. Zero, roman ijodkor tomonidan ko'rilgan, idrok etilgan va qayta yaratilgan borliqdirki, unda muallifning o'zi yashagan yoki asarda aks ettirilgan davr (jamiyat va inson)ni qanday tushunganiyu baholagani – dunyoyu davr konsepsiyasi o'z ifodasini topadi. Avvalroq aytdikki, klassik tushunchadagi roman ijtimoiy-shaxsiy ehtiyoj mahsulidir. Bu ehtiyoj esa ijodkor shaxsning jamiyat bilan ziddiyatidan yuzaga keladi, ya'ni roman o'z hayot yo'lida chigal muammolarga duch kelgan ijodkorning "ziddiyatli holatni adabiy yo'l bilan yechishga urinishi"dir¹. Mazkur ehtiyojni qondirish uchun ijodkorning hayot materiali(dispozitsiya)ni badiiy idrok etishiyu ideal asosida qayta ishlab badiiy reallik(kompozitsiya)ka aylantirishi taqozo qilinadi. Voqyelik bilan muntazam muloqot asosida amalga oshgan ijodiy jarayon (badiiy tafakkur) asar strukturasida muhrlansa, muallif anglagan haqiqatlar asar butunligi(sistema)da o'z ifodasini topadi. Modomiki romanning badiiy voqyeli muallif ko'zi bilan ko'rilgan va ideal asosida qayta yarailgan borliq ekan, u qanchalik obyektiv tasvirlanmasin, bari-bir ijodkor subyektini o'zida aks ettiraveradi. Zero, muallif subyekt roman

¹ Прието А. Морфология романа//Семиотика.- М.,1983.- С.371

situasiyasidayoq,¹ ya'ni unda personajlarning joylashtirilishi har birining asar voqyeligida tutgan mavqeyidayoq ko'zga tashlanadi. Yuqoridagi mulohazalarimizdan ayon bo'ladiki, muallif konsepsiyasini bitta-ikkita obrazgina (albatta, ularning roli katta bo'lishini inkor etmaymiz) emas, asarning badiiy voqyeli—unda yaratilgan yaxlit dunyo obrazi ifodalar ekan. Shunga ko'ra, asar strukturasidagi har qaysi obrazning bunda muayyan roli bor, zero, dunyo obrazi shu katta-kichik obrazlar tashkil qilayotgan butunlikdir. “Tushda kechgan umrlar”dagi obrazlar tizimining tashkillanishini, bizningcha, Quyosh sistemasiga mengzagan holda tushunishimiz qulayroq ko'rinadi. Quyosh sistemasi markazida Quyoshning o'zi turishi hamda o'z atrofidagi sayyoralaru ularning tegrasidagi yo'ldoshlarining joylashishi harakatini belgilashi sizga ma'lum. Shunga o'xshash, romandagi obrazlar tizimi markazida ham dunyo haqida o'zida muayyan konsepsiyani hosil qilish va uni ifodalashga intilayotgan shaxs – muallif turadi. Ma'lumingizki, sayyoralar Quyoshning va o'zlarining tortish kuchlari nisbatiga, katta-kichikligiga bog'liq holda Quyosh atrofida joylashadilar, muayyan doirada aylanadilar. Bizningcha, mohiyat e'tibori bilan Romandagi qahramonlarning roman voqyeligida joylashishi ham shu prinsipga o'xshash: "quyosh"ga eng yaqin sayyora – Rustam, keyin – Komissar, keyin – Qurbonoy.

O'tkir Hoshimov avvalgi romani “Ikki eshik orasi” da to'xtalib o'tilgan mavzu qatag'on mavzusini yangi romanini “Tushda kechgan umrlar” ga asosiy mavzu etib tanlaydi. Sobiq ittifoqi hukmronligi davrida bo'y –basti sal ko'rinib qolgan ziyoli bo'lsa, darhol qaychilab tashlagan Tag'in har o'n yilda. O'n yettinchi yilda inqilob bazonasi bilan, yigirma yettinchi yilda partiya saflarini tozalash vasvasasi bilan, o'ttiz yettinchi yilda xalq dushmanlari bor deb vahimaga tushib (aslida xalq dushmanlari o'sha kommunistlarning o'zlari emasmi ?!) qirq yettinchi yilda josuslarni tutush talvasasida, ellik yettinchi yillarda shaxsga sig'inishda kimlar ayibdor ekanligini bilish uchun, oltmish yettinchi poraxorlik kasalini yo'qotish tashvishida, yetmish yettinchi yil

¹ Эсалнек А.Я. Об особенностях романной структуры//Принципы анализа литературного произведения.- М.,1984.- С.99

afg'on urush va so'ngisi "O'zbeklar ishi" . Agar oldingilari SSSR da yashovchi umumiy xalqlarning bo'lishiga kulfat keltirgan bo'lsa , oxirgisi bir millatga – o'zbeklarga qaratildi¹ .

Garchi adibning maqsadi o'sha dahshatli "O'zbek ishi" deb atalgan qatag'onni mo'ljallagan bo'lsada , Kommisar obrazi orqali SSSR tuzumining zo'ravonlik asosiga qurilganligini ochib beradi. Bunda adib " O'zbek ishi " asoslarini ochish uchun to'rtta davrni qamrab oladi. O'tgan asrning o'ttizinchi yillaridagi qatag'on , urush yillaridagi tozalash , urushdan keyingi qatag'on va afg'on urushi. Ana shu to'rt davr voqealarining tasviri , to'g'rirog'i to'rt davrdan olingan yaxlit epizodlar " O'zbek ishi" ning kelib chiqishiga asos bo'lganini ko'rsatadi.

Roman voqealari Rustamning oxirgi kundaligidan boshlandi va asta sekin Qurbanoy xolaning har kungi yumushlariga o'z o'rnini boshatib beradi. Ramonning asosiy voqealari to'rt oy ichida bo'lib o'tadi. Yani Rustamning vafotidan uning o'limi haqidagi ish yopilguncha. Qisirma epizodlarda romanning asosiy voqealariga qahramonlarning kundaligi , xotiralari , xatti –harakatlari , o'y –fikrlari , estaliklari tarizda mohirlik bilan singdirib yuboriladi. Roman bosh qahramoni Rustam oliygoh talabasi , Sovoq urush tufayli yuzaga kelgan Afg'on urushi qatnashchisi , ayni chog'da jabrlanuvchisi. U afg'on urushidan kantuzyaga uchrab eng achinarlisi majruh bo'lib uyiga qaytadi. Yozuvchi Rustamning kundaliklari orqali afg'on urushi janggohlarini tasvirlar ekan bu ma'nisiz urushning mohiyatini , mohirlik bilan ochadi. Urushdan qaytgan Rustam , o'z hayotini izga tushirishga urinadi , Taassufki , Rustamning hayoti endi o'nglanmaydi . U tirik o'likka aylangan edi. Bunday holatda , ruhiy azoblardan o'lib quritishdan boshqa chora qolmagandek go'yo . Rustam-ku Afg'ondan majruh bo'lib keldi. Uning xotini Shahnoza esa, tinch hayotida , ota – onasining bag'rida ham bu urushning asoratlarning achchig'ini tortib ko'radi. Asarda roman voqealarini harakatga keltiruvchi, obraz komissar obrazi harakatlantiriladi. Komissar obrazi orqali adib o'ttizinchi yillar qatag'onlarining

¹ "O'zbekiston milliy entsklopediyasi " 3-tom 168-169-betlar.

butun dahshatini , urush davri va urushdan keyingi qatag'onlarning mohiyatini ochib beradi . Aytish kerakki , Kamissar yig'ma obraz Mustabid tuzumning alg'ov – dalg'ov yillarida davr talato'plaridan o'z ma'mfati yo'lida foydalangan qabih kimsalar, mustabid tuzumnining hukmronlik yillarida shakllantirilgan partiyaning "chast berib turuvchi sodiq askarlari"¹, shuningdek , dohiyning har bir gapini partiyaning yo'lini eng to'g'ri yo'l deb biluvchi chekistlarning tipik vakili . Kamissar SSSR ning timsoli bu narsa muallifning kamissarga bergan tarifgida ham o'z aksini topadi. Mana o'sha tariff: "G'aniyev Soat G'aniyevich 75 yoshda. Itfoq miqiyosaidagi pentsioner millati – yoq . So'qqa bosh . Avval sudlanmagan² ".

Endi sobiq itfoqning holatiga ham razm solamiz . SSSR davlati ham qaryib yetmish besh yil umr ko'rdi . Bu davlatning ham millati yoq. Millatchilar unung dushmani . Sobiq itfoq ham huddi komissar kabi yoshligida odamlarning yuragiga qorquv oyog'iga titiroq qo'liga kishan soldi . O'z tarixining yemirilish pallasiga kelganda huddi komissardek ora yo'lda so'qqabosh ichdan chirigan holga kelib qoldi.

Yozuvchi bu qahramoning yoshlik paytlaridagi noqobil ishlarini shunday ko'rsatib beradiki, xalqimiz boshiga tushgan kulfatlar va shu kulfatlarni battar og'irlashtirgan o'z ichimizda chiqqan manqurtlar ekanligiga o'quvchining ishonchi komil bo'ladi. Soat G'aniyev otasining izidan borib , otasining inqilobioy faoliyatini ko'rib ulg'aygan va "o'n besh yoshidanoq komissar bo'lgan". U o'sha kezlardayoq qo'shnisining devori nima uchun o'zlarinikihdan balandligini so'raydi. Otasi qo'shnisi eshonning sinfiy dushmanligini , sirlarini komissardan yashirmoq uchun devori baland ekanligini aytadi. Soatning tafakkuri birinchi qadamlardayoq ana shunday egri yo'ldan ketadi . Asta-sekin o'z tamoyillarini ishlab chiqadi . U organlarda ishlar ekan hammaga dushman deb qaraydi, hammadan gumonsirashni o'zining oily burchi deb biladi. "Yuz foiz hammadan hatto o'zining xotinidan, bolasidan gumon qiladi." Shu tarzda komissar yoshligida birga o'ynab katta bo'lgan bolalarning ustidan tuxmatlar uyishtirib ularni qamatadi. O'zining tuzumga

¹ Abdulla Qahhor

² O'tir Hosimov Saylanma IV tom 24-bet. Toshkent 2011 yil. Sharq nashryoti

sadoqatini isbotlash uchun ko'pgina yaqin odamlarining yostig'ini quritish bilan cheklanmay so'roq paytida ularni jismonan azoblashning juda daxshatli yo'llarini o'ylab topadi. Hatto onasining ta'ziasiga ham "kela olmaydi".

Bu obraz orqali yozuvchi e'tiqodsiz, imonsiz kishi, faravonlikka, baxt – saodatga erishishning yakka–yu yagona yo'li sotqinlik josuslik deb bilishini aniq hayotiy lavhalarda ko'rsatadi. Sotqinlik dardiga girifdor bo'lgan bunday kimsalar pul berilsa bas, hamma narsani, hatto padari buzrukvori-yu, oq sut bergan onasidan ham tonadi. E'zozlaydigan, sajda qiladigan g'oyasining bo'lmasligi insonni oddiy ijrochiga aylantirib qo'yadi. Komissarning falsafasi quyidagicha: "Afitser deganning bittayu bitta huquqi bor: u ham bo'lsa buyruqni bajarish! Yuqoridan falonchini qama degan buyruq keldimi, o'sha zaxoti qamaydi, surgin qil desa surgun qiladi. Ot desa otadiyam... Basharti ertaga birisi begunoh ekan oqlansin, degan hukm bo'lsa oqlaydi! Bu dunyo muttasil aylanib turadigan murakkab mexanizm. Odamlar o'sha mexanizmning kichik bir vintchasi xolas. Har bir vint o'z vazifasini ado etmog'i kerak¹”

Muallif oxir oqibatda bunday sotqin qonxor kishilar xalqning, yurtning nafratiga uchraydigan, odamlarning yuziga tik qarolmaydilar, to'y hashamlarga kela olmaydilar ular tirik murdaga aylanib qoladilar, degan g'oyani ilgari suradi.

Ma'naviy qashshoqlikning eng dahshatlisi mustaqil fikrlash madaniyatining yo'qligidir. Mustaqil fikri yo'q kishi qo'rqqoqdir, qo'rqqoqlik bilan e'tiqodsizlik biri ikkinchisini kemirib boraveradi. Jamiyat uchun eng xavfli shaxs bu o'z dardini ichiga yutib, qo'rquv bilan yashayotgan kishidir. Xuddi o'sha qo'rqqoq oqni -qora, qorani- oq qilib ko'rsatadi.

O'tkir Hoshimov Soat G'aniev timsolini chizar ekan "zamon bilan hamnafas" bu kamissarning nopokligini ko'rsatuvchi lavhalarini beradi. U bir mahallada o'ynab o'sgan do'sti To'laganning qamalishiga bosh qosh bo'ladi. Uni qamatgandan keyin xotini Fotimaning nomusini poymol qilib, qizi Qurbonoy yetim qoladi.

¹¹ SHukrullo "Kafansiz ko'milganlar, Tirik ruhlar" 229-bet. Toshkent 2007 yil

Adib bu bilan xalqimizning ma'naviyat bobida shunday tanazulga kelib qolganini takidlaydi. Soat G'anievning e'tiqodsizligi shu darajadagi, u hatto musulmon olamining muqaddas sanalmish "Quroni Karim" ni abisk paytida topib olib mayda mayda qilib tashlaydi. Raxbarlik kamissar uchun, dushmanlardan qasos olish quroli, u o'z xoxlagan ishini qiladi. Lekin u o'zining asl basharasi ochilayotganidan bexabar. Yurtboshimiz aytganidek: "Dunyoda inson irodasini sinaydigan vositalar ko'p. Ammo ularning birontasi ham amal, lavozim, mansab kabi odamlarning kimligini, asl basharasini yaqqol ochib berolmaydi.¹ "

Romaning asosiy mavzusi "paxta ishi" "o'zbek ishi" qatog'onlarini yoritish buning kelib chiqishining sabablarini chuqur va asosli dalillaydi. Talabalarning paxta terimi paytidagi qiyinchiliklari, paxta dalasi front atalib, inson hayoti bunda bir pul bo'lganligi, bu voqealar Rustam va Shaxnozalarning sevgisi bilan omuxtalashib bir butunlik hosil qilgan.

"Paxta ishi" jarayonlari boshlanib, brigadirlar tabelchilar, kolxoz raislari, raykom va obkomlarga bu o'p'qonning domiga tortiladi. Shular qatori Rustamning otasi Shomatov ham. Rustam Afg'ondan kelgach otasining ishi bo'yicha bir necha idoralarga murojat qiladi. Lekin hech bir idoradan uni qiziqtirgan masala bo'yicha javob ololmaydi. Bu o'rinda uning respublika bosh prokurori bilan bo'lgan suhbat "o'zbek ishining" butun mohiyatini ochishda ahamiyati katta.

" - Ayting-chi, o'rtoq prokuror! Respublika Oliy Sovetining kamida ellik ming odam saylagan deputatini, saylovchilar chaqirib olmasdan turib, shunchaki, bir kechada QPZ ga tiqib qo'yish mumkinmi?

Bu go'dakka qonun – qoidani kim o'rgatadi, degandek ko'zimga diqqat bilan tikilib turdi-da, dona- dona qilib tushuntirdi:

- Mumkin! Deputatidan tortib rahbarlarigacha qo'shib yozishni, poraxorlikni kasb qilib olgan respublikada hamma narsa qilish mumkin!

¹ Karimov, I. A "O'zbekistonning siyosiy –ijtimoiy, iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari" 62-bet. Toshkent 1995 yil.

Ajab! Uning qancha jahli chiqsa, kulrang ko'zlari qancha yonsa, men o'zimni shuncha xotirjam his eta boshladim.

- O'zbekiston shunchalik aynib ketgan ekan, - dedim kihoya bilan. – Markazga tola o'rniga vagonda havo, samolyotda diplomat to'la pul borgan ekan, nega u yoqdagilar, indamabdi? Nega “bizga pul emas, tola kerak?” demabdi? Nega bu yoqdan turib pora uzatganlarni qamoqqa tiqasizlar-u, u yoqdan turib pora olgan kazo-kazolar bilan ishiningiz yo'q?”

U shoshilmay o'rnida turdi. Boshi “inqilob chavandozi”ning kindigiga taqalib qolgandek bo'ldi.

Ikkalamizning hozirgi holatimiz g'alati edi. Shoshilib ketayotganingizda oyog'iningiz ostida allaqayoqdan sakrab tushgan chigirtka paydo bo'ldi. Bosib ezg'ilab tashlasammi, indamay o'tib ketsammi, deb bir soniya ikkilanib qolasiz, chigirtka esa o'chakishgandek qilt etmay turaveradi, surbet! Shu topda U ham ikkilanib turadi. Men – chigirtkani bosammi-yo'qmi? O'ladigan ho'kiz boltadan toymadi, deyishadi. Endi menga hammasi baribir edi. Qo'lidan kelsa otib tashlasin. Gapimni aytib bo'lmaguncha qimir etmayman!

- Agar yigirma ming odamdan boringki mingtasi nohaq qamalgan bo'lsa, - dedim dilimdagini aytib olish uchun shoshilib. Mingta odam bir yildan nohaq “o'tirsa” ming yil bo'ladimi! Hazon bo'lgan ming yilning hunini kim to'laydi? Ambartsumyanmi? Sizmi? Hammaningizni yig'ishtirib kelganda ham umriningiz yetmaydi-ku! Uning kulrang ko'zlarida bo'rinikiga o'xshash o't yonib ketdi. Ha, mana endi qaytding asl qiyofangga! Qurbonning boyniga xanjar botirayotgan jallodning ko'zlari shunaqa bo'lsa ajabmas!

Qiziq.... U stolni mushtlamadi. Soqchi chaqirmadi. Sichqon bolasiga tikilgan mushukdek sekin labini yalab qo'ydi.

-Soplyak! - dedi iztehzoli qilib. - Men seni qabul qilmasligim mumkin edi. Afg'onistonda xizmat qilganing hurmati....

- Afg'onistonni qo'ya turaylik, o'rtoq prokuror! - dedim horg'in ohangda. - “Ikki yuzingchi” yuk faqat Afg'onistondan emas, mamlakat ichkarisidan ham

yog'ilib kelyapdi. Ularning xununi kim to'aydi? O'zbek xalqini butun mamlakatga badnom qilganlar emasmi?

Stul suyanchig'iga tirsagimni tayab, o'rnimdan turdim. Oyoqlarimda mador yo'qligini endi sezdim. U bo'lsa, ko'zlaridan o't sochib qilt etmay turardi.

- Oxirgi gap, - dedim kursi suyanchig'ini changgallab. - Oxirgi savol: nega “o'zbek ishi!” “Arman ishi” emas, nega “o'ris ishi” emas! O'zbek nima gunoh qildi sizlarga?! ”¹.

SHuningdek romanda “Paxta ishi” bahonasi bilan markazdan yuborilgan “noyob” kadrlarning O'zbekistonga kelib ko'rsatgan karomatlari, shundoq ham jar yoqasiga kelib qolgan respublikaning yanada nochorlashishida qo'shgan hissalari ijtimoiy hodisalar bag'riga singdirilgan holda tasvirlanadi.

Tadqiq etayotganimiz har uchala roman ham o'zinong mazmuniy va g'oyaviy mundariyasi bilan XX asrda xalqimizning boshiga tushgan og'ir kunlar haqida avlodlarga achchiq xaqiqatidan hikoya qiladi.

SHu o'rinda “Oltin zanglamas”, “Tirik ruhlar”, “Tushda kechgan umrlar ” romanlarining o'xshashligi va bir-biriga yaqinligi diqqatni tortadi. Quyida har uchala romanning o'xshash va farqli jihatlar haqida to'xtalib o'tamiz:

- 1) Har uchala asar ham roman janrida yozilgan;
- 2) realistik metodda yozilgan;
- 3) voqealar tasvirlangan joy-yer;
- 4) voqealar tasvirlangan vaqt – sobiq ittifoq hukmronlik yillari;
- 5) har uchala roman ham aniq boshlanma va tugallanmaga ega;
- 6) asarlarning mavzusi- har uchala romanda ham sobiq ittifoqning qatag'onlari yoritilgan;
- 7) har uchala romanning bosh qahramoni ziyoli qatlamdan. Sodiq-o'qituvchi, U.Xo'jayev- yurist, Rustm-talaba;
- 8) har uchala qahramonning ham, oilaviy baxti to'kis emas, farzandsizlik muammosi uchovida ham mavjud;

¹ O'tir Hosimov Saylanma IV tom 220-bet. Toshkent 2011 yil.

- 9) har uchala asar ham sirga chulg'angan holda boshlanadi. "Oltin zanglamas" da Sodiqning xotini Jannat Mirsalimni "o'g'ri mushuk"ka o'xshatib "shu odamdan yaxshilik chiqmasligi" haqida gapirib, o'quvchi keyingi voqealarda Mirsalimdan yomonlik kuta boshlashiga zamin hozirlasa, "Tirik ruhlar" da esa, ayni saratondagi dovul , tabiat talato'plari orqali kelgusida insonlar hayotidagi taloto'plarga o'quvchini hozirlab boradi, "Tushda kechgan umrlar" romani Rustaming oxirgi kundaligi bilan boshlanib, so'ng esa asardagi har kungi yumushlarga o'tib ketadi. Muallif asosiy voqealarga o'quvchini kichik epizodlar orqali olib o'tadi;
- 10) har uchala romanda ham urush tasviri keltiriladi. "Oltin zanglamas" da ikkinchi jahon urushi manzaralari berilsa, "Tirik ruhlar" da birinchi jahon urushi.
- " Tushda kechgan umrlar" da ikkinchi jahon urushi va afg'on urushi manzaralari o'quvchi ko'z oldida gavdalanadi. Faqat "Tirik ruhlar" da urush orti voqealari tasviri bilan farqlanadi;
- 11) har uchala romanda siyosiy mahbuslarning tergov izalyatorlaridagi tergov jarayoni o'z aksini topgan. "Oltin zanglamas" va "Tirik ruhlar" da bu jarayon asosiy voqaealarda berilsa, "Tushda kechgan umrlar" da komissarning xotiralari va Ilhom akasining Rustamga otasi, otasining qamalishi haqida gapirib bergan suhbatida gavdalanadi;
- 12) har uchala romanda ham paxta masalasi ko'tariladi. Agar "Oltin zanglamas" da voqealar rivojida shunchaki aytilib ketilsa, "Tirik ruhlar" da ruslarning xalqimizdan talagan asosiy boyligimiz, zulm sabablaridan biri sifatida ko'rsatiladi. "Tushda kechgan umrlar" da esa asosiy masalaga aylanadi. "O'zbeklar ishi" sohta aybnomalarining kelib chiqishi ham paxta vasvasasi bilan bog'liqligi ko'rsatiladi;
- 13) har uchala romanda ham sotqin, chaqimchi, qatag'on mashinasining muruvatlari bo'lgan kishilar obrazi yaratilgan. Mirsalim, Sulton sulloh, Komissar obrazlari. Mirsalim va Komissar obrazlari butun fojيانing

yuzaga kelishida sabab bo'lganliklar yoritilib, ular tirik inson tarzida gavalansa, Sulton sulloh obrizi butun asarning faqat ikki joyidagina bo'y ko'rsatgan, obrazning mohiyati ochilib, uning voqealar rivojida o'rni yaxshi yoritib berilmagan, obrazning mohiyati o'quvchiga mavhumligicha qoladi. Sulton sulloh asar kompazitsiyasida muhim rol o'ynamay, epizod tarzida qoldirilgan;

- 14) har uchala roman qahramonlari hahoti fojiiyaviy yakun topadi;
- 15) Agar "Oltin zanglamas" da qahramonning oqlanishi va asarning nomi bilan bog'liq holda, kelajakka umid, adolat tantanasiga ishonch g'oyasi o'z aksini topgan bo'lsa, "Tirik ruhlar" va "Tushda kechgan umrlar" da mustabid tuzumga bo'lgan ishonchsizlik, qizil imperiyada umrlar tushda kechgandek havoga sochilgan hayotga nisbatan achinish bo'y ko'rsatadi. Mana, Ubaydulla Xo'jayevning jiyani SHukrulloga aytgan gap: "Maqtab-maqtab yozaver, aldab-aldab"¹, yoki Rustamga otasi yozgandek "tush ko'rib yurgandekman"²... aldovga, maqtovga asoslangan sohta hayotda yashashdan afsuslanish o'z aksini topadi;
- 16) "Oltin zanglamas" va "Tirik ruhlar" romanlarida "buyuk terror yillari" fojialari yoritilsa, "Tushda kechgan umrlar" da Qatag'onning qamrovi katta olingan;
- 17) ikkala adib, SHuhrat va SHukrullolar qatag'on jabrididallari bo'lsa, O'tkir Hoshimov bu jarayonning domiga ilinmagan;
- 18) SHuhrat va SHukrullo ham shoir, ham yozuvchi, O'tkir Hoshimov esa yozuvchi.

Yuqorida biz SHuhrat, SHukrullo va O'tkir Hoshimovlarning xalqimiz tarixida eng fojiiyaviy davr sobiq ittifoq hukmronligi davri yoritilgan asarlarini qiyoslab o'rganishga harakat qildik. Tadqiqot jarayonidan ma'lum bo'ldiki, bu asarlarni boshqa yozuvchilarning ham ayni mavzudagi asarlari bilan qiyoslab

¹ SHukrullo "Kafansiz ko'milganlar, Tirik ruhlar" 259-bet. Toshkent 2007 yil

² O'tkir Hoshimov Saylanma IV tom 120-bet. Toshkent 2011 yil.

o'rganish mumkin. Milliy adabiyotimizda ham, ittifoq xalqlari adabiyotida ham ayni mavzudagi asarlar talaygina.

Agar qiyosiy adabiyotshunoslik asarlarni o'rganishda ularning nozik qirralarini ochib berishga xizmat qilsa, bu uning eng katta yutug'idir. Chunki, biron asar boshqa asarga solishtirilgandagina uning ko'lamdorligini, mavzuviy - mazmuniy boyligini, yozuvchi mahoratini anglash mumkin bo'ladi.

X U L O S A

XX asr o'zbek adabiyoti o'ziga xos an'analar, badiiy mezonlar asosida shakllandi. Hozirgi o'zbek nasri ravnaqida jiddiy o'sish-o'zgarishlar yuz berdi. Jahon adabiyotiga xos ilg'or ijodiy an'analarni realistik yo'sinda tasvirlovchi, badiiy tadqiq etuvchi asarlar bilan bir qatorda yangicha talqin uslubi va yangi shakliy izlanishlar yuzaga keldi. Adabiyotimizda xilma-xil falsafiy zaminga asoslangan adabiy-ijodiy tamoyillar paydo bo'ldi. Ularning ildizlari 80-90 yillar adabiyotiga, o'sha davr hayotiga bog'lanadi. Aniqroq qilib aytganda, o'z mafkurasini odamlar ongiga singdirib, "mixlab tashlagan" jamiyatning yaroqsizligi, tanazzuli oqibatlari, fojialari milliy adabiyotimizda ham xilma-xil insonlar taqdiri orqali ochib berildi. 80-yillar oxiri, 90-yillar boshlaridagi jamiyatda yuz bergan iqtisodiy, ijtimoiy o'zgarishlar, tabiiyki, insonlar hayotiga ta'sir etmay qolmadi. Shu sababdan, o'sha davr muhiti adabiyotda yangicha inson obrazini yaratilish va voqea-hodisalarga sog'lom munosabatni ifodalash ehtiyoji tug'ildi.

Tarixiy haqiqatni davr talablaridan kelib chiqqan holda qayta – haqqoniy baholash ham ma'naviy, ham ma'rifiy ahamiyat kasb etadi. Mavjud holat vatan, ozodlik, millat mavzulari ustuvorligini mustahkamlashda muayyan mohiyatni yuzaga chiqaradi. Shu nuqtai nazardan, mavzu tahlili milliy ong bilan munosabati doirasida yoritish shuni ko'rsatadiki, joriy masala tadqiqoti uch xil yo'sinda namoyon bo'ladi. Birinchidan, tipologik talqin tarixiy haqiqatni teran anglashga yo'l ochadi. Zamondosh qalbidan o'rin olgan va kelajak avlod tajribasida asqotadigan taomillar millat mentalitetiga manfaat keltirishi shubhasiz.

Ikkinchidan, analogik tahlil har bir ijodkor alohidaligini oydinlashtirish barobarida davr ruhiyatini idroklash imkonini beradi. Zotan, bir-biridan tamomila farq qiladigan adiblar ijodi taqqosi adabiy rivojlanish qonuniyatlarini belgilashga yordam beradi. Mavjud holat millat ijtimoiy mavqei himoyasiga xizmat qiladi.

Uchinchidan, milliy qadriyatlariga munosabat teranlashayotgan pallada tarixiy mavzu talqini milliy mansublikka daxldorlik kasb etadi. Agar qiyosiy adabiyotshunoslik asarlarni o'rganishda ularning nozik qirralarini ochib berishga xizmat qilsa, bu uning eng katta yutug'idir. Chunki, biron asar boshqa asarga

solishtirilgandagina uning ko'lamdorligini, mavzuviy-mazmuniy boyligini, yozuvchi mahorati hamda ijodiy individualligini anglash mumkin bo'ladi.

Badiiy asar badiiy kommunikasiya vositasi ekanligi, kommunikasiyaga kirishayotgan subyekt uchta asosiy maqsad (reprezentativ, ekspressiv, apelyativ)ni ko'zlashini ilgari aytgandik. Modomiki "Tushda kechgan umrlar"da har uchala adabiy turga xos xususiyatlar uyg'unligi haqida gapirarkanmiz, ulardan har biri shu uch maqsadning amalga oshishida qanday o'rin tutishi xususida ham to'xtalib o'tish joiz. Tabiiyki, "Tushda kechgan umrlar"da informasiya asosan dramatik va epik unsurlar vositasida yetkaziladi. "Oltin zanglamas"da teran tahliliy yandashuv ustuvor. "Tirik ruhlar" romanida tragic bo'yoqdorlik kuzatiladi. Biroq o'sha informasiyani tom ma'nodagi badiiy informasiyaga aylantiruvchi narsa muallif shaxsi ekanligi ham ravshan. Zero, dramatik va epik unsurlar obyektivlik illyuziyasini hosil qilsalar-da, muallif ongiyu qalbida qayta ishlanganliklari uchun ham subyektivlikdan holi emaslar. Ayni paytda, qahramonlar hayotida yuz berayotgan voqealar-tasavvurimizdagi "sahna"da kechayotgan ko'rinishlar-o'z holicha ham o'quvchiga ta'sir qila oladi. Shunisi ham borki, dramadagi kabi bu o'rinda ham muallif shaxsi qisman dialoglarga singdirib yuborilgan. Ko'ramizki, muallif badiiy voqyelikda akslangani kabi, badiiy voqyelik ham muallif orqali akslanadi. Demak, "Kecha"dagi epik, dramatik va lirik unsurlar o'zaro organik birikib, uyg'un butunlikni tashkil qiladiki, ularning har birini alohida olib ko'rishga intilishimiz shartli – faqat asarni tushunish yo'lidagi amallardan biri sanaladi.

Voqea-hodisalarga salbiy munosabat, inkor ruhining kuchliligi, hodisaning dahshatli manzarasini keskin, qabariq tarzda chizib berish, hodisa mohiyatini bor ziddiyatlari, qahramon ruhiyatini butun murakkabliklari bilan o'quvchiga his qildirish uchala adib ijodiga xos fazilatlardan biri sanaladi. Shuningdek shaxs tabiatining ayrim jihatlarinigina aks ettiruvchi asarlar bilan bir qatorda, inson ruhiyati, borlig'iga xos umumiy xarakter-xususiyatlardan alohida chizgilarga o'tuvchi tasvir uslubini namoyon qiluvchi yo'nalish inson ruhiyatining keng olam ekani, uning hech qanday qolipu andozalarga sig'maydigan, cheksiz, turfa holatlarini badiiy jihatdan inkishof etishga urinish singari yaratilgan badiiy asarlar

haqiqatdan ham an'anaviy realizm qoliplarini yorib chiqib, adabiyotda yangi badiiy hodisalarga aylanmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR KO'RSATKICHI

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. –T.: Ma'naviyat, 2008.
2. Karimov I.A. Adabiyotga e'tibor – ma'naviyatga, kelajakka e'tibor. –T.: O'zbekiston, 2009.
3. Adabiyot. Badiiyat. Abadiyat. –T.: Yangi asr avladi, 2004.
4. Adabiyot nazariyasi. Ikki jildlik. 2-jild. –T.: Fan, 1979.
5. Aliyev A. Istiqloq va adabiy meros. –T.: O'zbekiston, 1997.
6. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. –T.: O'zbekiston, 2002.
7. Boltaboyev H. Mumtoz so'z sehri. –T.: Adolat, 2004.
8. Jo'rqulov U. Hududsiz jilva. –T.: Fan, 2006.
9. Yo'ldoshev Q. Yoniq so'z. –T.: Yangi asr avlodi, 2006.
10. Karimov B. Yangililanish sog'inchisi. –T.: Adabiyot jamg'armasi, 2004.
11. Karimov N. XX asr adabiyoti adabiyoti manzaralari. –T.: O'zbekiston, 2008.
12. Mamajonov M. Saylanma. – T.: Adabiyot va san'at, 1981.
13. Mirzayev S. XX asr o'zbek adabiyoti. – T.: Yangi asr avlodi , 2005.
14. Mirqosimova M., Rustamova M. Janr va mahorat. – T.: O'zbekiston milliy kutubxonasi, 2007.
15. Mustaqillik davri adabiyoti. –T.: Adabiyot va san'at, 2006.
16. Nazarov B. Bu sehrli dunyo. – T.: Adabiyot va san'at, 1980.
17. Normatov U. Umidbaxsh tamoyillar. –T.: Ma'naviyat, 2000.
18. Normatov U. Ijod sehri. – T.: Sharq, 2007.
19. Umurov H. Tahlil san'ati. –T.: Adabiyot va san'at , 1978.
20. Umurov. Adabiyot nazariyasi –T.: Sharq, 2002.
21. Xalizev V.Ye. Tyeoriya literaturi. Изд. 3. – M.: Bishshaya shko'la, 2002.
22. Parandovskiy Yan. So'z kimyosi / Jahon adiblari adabiyot haqida. –T.: Ma'naviyat, 2010.
23. Rasulov A. Tanqid, tahlil, baholash. –T.: Fan, 2006.
24. Rasulov A. Badiiylik – bezavol yangilik. –T.: Sharq, 2007.
25. Rizayev Sh. Ma'naviyat manzillari. –T.: Adabiyot va san'at, 2008.
26. Sarimsoqov B. Badiiylik asoslari va mezonlari. –T.: 2004.
27. Sodiqov S. Ijodning o'ttiz lahzasi. –T.: Sharq, 2005.
28. Sulton I. Adabiyot nazariyasi . – T.: O'qituvchi, 2005.
29. To'rayev D. Davr va ijod mas'uliyati. –T.: Yangi asr avlodi . 2004.
30. Sharofiddinov O. Ijodni anglash baxti. –T.: Sharq, 2004.
31. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish . –T.: Fan, 2007.
32. Quronov D. Mutoala va idrok mashqlari. –T.: Akademnashr, 2013.

33. Hamdamov U. Yangilanish ehtiyoji. –T.: Fan, 2007.

Internet va Ziyonet saytlari

34. <http://www.literature.uz/>;

35. <http://www.ziyouz.com/>.